

„Svaki prilog razvoju feminističkog pokreta i feminističke teorije predstavlja doprinos borbi za emancipaciju žene i za savladavanje patrijarhalne kulture inkorporirane u sve poznate civilizacije, uključujući i zapadnu (kojoj je na pervertirani način pripadalo i nasleđe bivšeg realsocijalizma), a iz koje je feministička teorija i praksa ponikla. U tom smislu, teorijski rad sadržan u magistarskoj tezi Bobe Nedović - iako napisan i odbranjen pre više od dve decenije u jugoslovenskim uslovima realsocijalizma - predstavljao je i dalje predstavlja neosporan civilizacijski doprinos: jer je napisan pregnantno, sistematično, analitički veoma produktivno, jer se temelji na izuzetno bogatoj i najrelevantnijoj zapadnoj i domaćoj literaturi, jer se bavi temom od dalekosežnog značaja, jer je jedan od prvih i najtemeljnijih teorijskih radova o ovoj temi u domaćoj stručnoj literaturi...

Utoliko, objavljivanje magistarskog rada profesorke Nedović *Savremeni feminizam - položaj i uloga žene u porodici i društvu* ima još veći, trajniji, delotvorniji, produktivniji značaj za stručnu, intelektualnu, kulturnu i ukupnu javnost na ovim prostorima i u ovom vremenu.“

Iz predgovora

prof. dr Dragice Vujadinović



Slobodanka Boba Nedović

rođena je u Beogradu 1955. godine, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirala je (1977), magistrirala (1982) i doktorirala (1992) na *Pravnom fakultetu* u Beogradu. Na istom fakultetu predavala je 25 godina od izbora za asistenta-pripravnik 1978. do reizbora u zvanje vanrednog profesora 2003. godine na predmetima *Opšta sociologija* i *Socijalna politika i pravo*.

Budući da je tečno govorila engleski, italijanski i francuski jezik i služila se španskim, često je boravila na inostranim fakultetima i institutima u Strazburu, Ženevi, Njujorku, Bostonu, Indijanapolisu, Buenos Airesu, Utrehtu i dr. Držala je predavanja na mnogim fakultetima u bivšoj Jugoslaviji (Zagrebu, Zadru, Ljubljani, Sarajevu, Podgorici), kao i na sastancima stručnih društava i studentskim tribinama. Učestvovala je na mnogobrojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu.

Bila je sekretar *Sociološkog društva Srbije*, član redakcije časopisa *Socijalna politika*, Evropskog udruženja sociologa (*ESA*) i Međunarodnog udruženja sociologa (*ISA*). U vreme izbornih krađa, sa grupom kolega osnovala je 1997. godine Centar za slobodne izbore i demokratiju (*CeSID*), čiji je predsednik bila do kraja života. Suprostavljajući se retrogradnom Zakonu o univerzitetu iz 1998. godine, aktivno je učestvovala u osnivanju i radu Centra za unapređivanje pravnih studija (*CUPS*) i Akademske alternativne obrazovne mreže (*AAOM*).

Profesorka Nedović je bila po senzibilitetu esteta, po ubedenju idealista, po opredeljenju borac za demokratske vrednosti, po prirodi nekonvencionalna i neposredna, osećajna, pažljiva i srdačna prema svakom prijatelju, ali i oponentima. Ostala je intelektualno nezavisna i dosledna do kraja, žrtvujući u vreme represije i svoj naučni rad. Mnoge njene studije, istraživanja i projekti ostali su zbog toga nedovršeni. Uprkos teškoj bolesti bila je aktivna – u nastavno-pedagoškom, praktičko-političkom i teorijsko-istraživačkom radu – do nagle i prerane smrti 24. januara 2004. godine.



IZABRANI SPISI 1

Savremeni feminizam

SLOBODANKA NEDOVIĆ

SLOBODANKA NEDOVIĆ

Savremeni feminizam

položaj i uloga žene u porodici i društvu

1

Izabrani spisi Slobodanke Nedović

Radovi objavljeni u *Izabranim spisima* profesorke Slobodanke Nedović predstavljaju njen svojevrsni portret. U njima je pokazala izuzetnu erudiciju i dobro poznavanje predmeta proučavanja. Visoki profesionalni kriterijumi kojima se rukovodila u svom istraživanju, kao i usavršavanje na stranim univerzitetima, te intenzivna stručna aktivnost na međunarodnim i domaćim skupovima, omogućili su joj da svoje stručne radove solidno teorijsko-metodološki utemelji. Njen teorijski opus krasi elegantan stil, jasan i precizan jezik.

I pored izvanrednih dometa koje je ostvarila u svojim delima, ona je - budući naglašeno samokritična - ostajala uvek nezadovoljna postignutim. Zahvaljujući tako visokim stručnim zahtevima, praćenim samopregornim radom i traganjem za perfekcijom, Slobodanka Nedović je ostavila u nasleđe monografske studije koje se mogu svrstati u red najsistematičnijih i najtemeljnijih u našoj sociološkoj literaturi. Vođena idejama lične slobode i odgovornosti, u svemu što je radila ostavila je trag svoje jedinstvene ličnosti, skladno kombinujući toplinu i racionalnost.

Izabrani spisi Slobodanke Nedović sadrže:

knjiga 1

Savremeni feminizam
položaj i uloga žene u porodici i društvu

knjiga 2

Država blagostanja
ideje i politika

knjiga 3

Izazovi tranzicije
rasprave o ljudskim pravima, demokratiji i izborima

knjiga 4

U odbranu demokratije

Centar za unapređivanje pravnih studija
Centar za slobodne izbore i demokratiju



Slobodanka Nedović
IZABRANI SPISI
Knjiga 1

UREĐIVAČKI ODBOR

prof. dr Aleksandra Jovanović
prof. dr Dragica Vujadinović
prof. dr Jovica Trkulja (predsednik)
Mirjana Popović-Gavrić (sekretar)
prof. dr Mirjana Todorović
prof. dr Vesna Rakić-Vodineć



Objavljivanje ove knjige
pomogao je
Fond za otvoreno društvo

SLOBODANKA NEDOVIĆ

SAVREMENI FEMINIZAM

**POLOŽAJ I ULOGA ŽENE
U PORODICI I DRUŠTVU**

Beograd
2005

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
UVOD.....	13
I Poglavlje	
IDEJNI KORENI SAVREMENOG FEMINIZMA.....	17
II Poglavlje	
GLAVNI PRAVCI U SAVREMENOM FEMINISTIČKOM POKRETU.....	37
1. Sjedinjene Američke Države.....	39
2. Zapadna Evropa	46
III Poglavlje	
SAVREMENI FEMINIZAM I DRUŠTVENO-EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENE.....	51
1. Istorija društveno-ekonomskog položaja žene.....	53
2. Položaj ženske radne snage u društvenoj proizvodnji savremenog razvijenog kapitalizma.....	56
3. Feminizam i uloga domaćih (kućnih) poslova u kapitalističkom sistemu.....	63
IV Poglavlje	
SAVREMENI FEMINIZAM I TRADICIONALNA ULOGA ŽENE U PORODICI I DRUŠTVU	69
1. Porodica u kapitalizmu	71
2. Feministička kritika patrijarhalizma	72
3. Feministički zahtev za slobodno raspolaganje sopstvenim telom.....	74
a) Materinstvo kao oblik otuđenja.....	74
b) Borba za slobodan, stručan i besplatan abortus	77
c) Seksualna opresija žene	79
4. <i>Žena se ne rađa, ženom se postaje</i> (Simon de Bovoar).....	81
V Poglavlje	
ODNOS FEMINISTIČKOG I RADNIČKOG POKRETA	87
1. Uloga i značaj <i>novog identiteta</i> žene	89
2. Feministička dilema: borba polova ili klasna borba?	91

3. Ideja <i>lično je političko</i> i praksa <i>sticanja svesti</i> u malim grupama	93
4. Radnički i feministički pokret: od <i>nepoverenja</i> do saradnje.....	96
5. Autonomija pokreta za oslobođenje žene	103
VI Poglavlje NEKA PITANJA EMANCIPACIJE ŽENE U JUGOSLAVIJI.....	107
PRILOG Neki pokazatelji ekonomskog i društvenog položaja žene u Jugoslaviji	117
SAŽETAK.....	123
SUMMARY.....	127
BIBLIOGRAFIJA.....	131

PREDGOVOR

Magistarski rad Slobodanke Bobe Nedović, *Savremeni feminizam i položaj i uloga žene u porodici i društvu*, odbranjen je 1982. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu. Ovo je prvo integralno objavljivanje teksta magistarske teze, s tim što je, kao šesto poglavlje, dodat tekst *Neka pitanja emancipacije žene u Jugoslaviji* koji je Boba Nedović objavila u časopisu „Socijalna politika“, Beograd, 1987/11-12.

Vreme u kome je Boba Nedović posvetila svoj teorijskoistraživački rad proučavanju feminističke problematike karakteriše rađanje i razvijanje feminističkog pokreta i bujanje feminističke literature na Zapadu, uz delimično aktuelizovanje feminističke teorije i prakse i na našim prostorima. U okvirima bivše Jugoslavije, naročito u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, dolazi do formiranja feminističkih grupa i do teorijskog bavljenja feminizmom, mada daleko manje intenzivno nego na Zapadu i sa elementima opstruktivnosti – i po samorazumevanju i po oficijelnim reakcijama – u odnosu na vladajuću ideologiju samoupravnog socijalizma.

Novi društveni pokreti, među kojima feministički pokret u svojim raznim varijetetima zauzima značajno mesto, javljaju se šezdesetih godina i delaju u punoj snazi do kraja osamdesetih, kao elementi razvoja civilnog društva, odnosno nastojanja društva da afirmiše autonomiju u odnosu na državu i političku vlast. Ti pokreti su reprezentovali pokušaj uspostavljanja drugačije paradigme u odnosu i na vladajuće modalitete liberalne demokratije i konzumerizma, i realsocijalizma sovjetskog tipa i tzv. samoupravnog socijalizma. Novi društveni pokreti su nailazili na zazor političkog establišmenta na Zapadu, a pogotovo u jednopartijskim sistemima realsocijalizma. U okvirima delovanja novih društvenih pokreta artikuliše se neofeminizam, koji se nadovezuje na tradicionalni feminizam, ali ga i bitno nadilazi. Dok je tradicionalni feminizam XIX veka i prve polovine XX veka insistirao na partikularnom ženskom pitanju i na specifičnim aspektima neravnopravnosti žena, vezano za pravo glasa, za položaj u radu, za ekonomsku i klasnu ravnopravnost žena u odnosu na muškarce, savremeni feminizam (neofeminizam) druge polovine XX veka nadilazi okvire ženskog pitanja kao partikularnog i uspeva da definiše univerzalnu osnovu

neravnopravnosti polova u savremenoj civilizaciji. Ono što je bitno novo u neofeminizmu, i što Boba Nedović prepoznaje i fokusira u svom magistarskom radu, jeste prepoznavanje patrijarhata kao osnovnog uzroka neravnopravnosti žene kroz istoriju, u savremenom kapitalizmu, u realsocijalizmu uopšte, uključujući i samoupravni socijalizam. Patrijarhat, naime, ima autonomni koren i kao takav prethodi klasnom društvu, a opstaje u svim klasnim društvima uz određene modifikacije, jer hijerarhijski i autoritarni model odnosa koji ga karakteriše suštinski odgovara potrebama svakog klasnog društva. Patrijarhalni tip porodice pruža socijalizaciju, na koju se nadovezuju društveni mehanizmi socijalizacije u obrazovanju, kulturi, na radnom mestu, a koji onemogućavaju istinsku emancipaciju žene, jer se njima reprodukuju specifična polna podela rada (od porodice do svih formi društvenih odnosa), patrijarhalni polni stereotipi, formiranje autoritarnog tipa ličnosti i autoritarni međupolni odnosi. Neofeminizam postavlja kao temeljno pitanje razgradnju patrijarhalne strukture odnosa u društvu, i u tom cilju bavi se razotkrivanjem svih mogućih fenomena u kulturi, obrazovanju, radnoj sferi, koji tu strukturu reprodukuju, a najdirektnije se bavi prepoznavanjem i savladavanjem pojava marginalizacije žena u porodičnom životu i u javnom delovanju, kao i nasiljem prema ženama i seksističkim govorom i načinom mišljenja u svim njihovim ispoljavanjima.

Boba Nedović je prepoznala i veoma minuciozno analizirala idejne korene savremenog feminizma (neofeminizma) i različite struje u savremenom feminizmu sa stanovišta uloge patrijarhalne strukture odnosa u porodici i u društvu, s fokusom na društvima razvijenog kapitalizma (a uz pominjanje u završnom poglavlju društva samoupravnog socijalizma bivše Jugoslavije). U datom kontekstu, Boba Nedović analizira sva značajna pitanja kroz koja neofeminizam sebe artikuliše, a među njima značajno mesto zauzimaju pitanja materinstva, abortusa, seksualne opresije žene, nasilja prema ženama, *interiorizacije ropstva*, *duple opterećenosti* žena radom i na poslu i u kući. Takođe, Boba Nedović prepoznaje i emancipatorske potencijale razvijenog kapitalizma i njihovo ispoljavanje u svim elementima porodičnog i društvenog života, uključujući i delovanje novih društvenih pokreta. Naime, moderno društvo – za razliku od prethodnih klasnih društava – ne reprodukuje više jednoznačno patrijarhalnu strukturu odnosa, već su na delu dijalektički procesi sukoba patrijarhalizma i emancipacije. Sa otvaranjem prostora za masovno obrazovanje, zapošljavanje, za univerzalno zakonodavstvo, za rađanje *nove paradigme*, tj. sistema vrednosti koji afirmiše univerzalnu jednakost ljudi i dobija svoje izraze u porodičnim

odnosima, obrazovanju, mehanizmima socijalizacije, kulturi, kao i u borbi novih društvenih pokreta (uključujući i ženski pokret), moderno društvo je stvorilo izvesne pretpostavke za prevazilaženje patrijarhalne strukture odnosa u porodici i društvu.

Boba Nedović je u navedenim okvirima posvetila i dužnu pažnju odnosu radničkog i feminističkog pokreta, i ukazala na manjkavosti uvrijerističkog pristupa izvornog marksizma i na neophodnost, s jedne strane, autonomije feminističkog pokreta, a s druge strane, na komplementarnost delovanja radničkog i ženskog pokreta u smislu borbe protiv hijerarhijskog tipa odnosa među ljudima.

Čitav rad odlikuje analitički, teorijskoistraživački pristup, oslobođen ideološkog diskursa. Doduše, ima i odstupanja kada autor-ka, na primer, pominje da u samoupravnom socijalizmu nema potrebe za autonomnim feminističkim pokretom, mada *žensko pitanje* i dalje ima svoj legitimitet zbog sačuvanih elemenata patrijarhalne strukture odnosa. Navedeni nekritički stav je zaista izuzetak i nije u skladu ni s celinom ovog sjajnog rada, niti s duhom mišljenja i delanja Bobe Nedović, a niti s daljim načinom promišljanja iste teme u njenim kasnijim tekstovima. Tako, na naučnom skupu održanom 1987, Boba Nedović govori na temu *Neka pitanja emancipacije žene u Jugoslaviji* i veoma jasno ukazuje na probleme reprodukcije patrijarhalne strukture odnosa u jugoslovenskoj porodici i društvu, na pogoršavanje položaja žene s pojavom i jačanjem društvene i ekonomske krize, na lakše gubljenje posla već i u vreme privredne reforme 60-ih godina kao i u vremenu krize krajem 80-ih godina, na teže dobijanje bolje plaćenih radnih mesta, na teže prilagođavanje žena obrazovanju uz rad i za potrebe novih tipova radnog mesta vezano za tehnološke inovacije, na vraćanje žena u kuću i lako odustajanje od podruštvljavanja porodičnih obaveza i poslova, na smanjivanje uključenosti žena u javne poslove i političko delovanje, na jačanje tradicionalno-patrijarhalnog mentaliteta koji strukturno degradira ženu, a na koji žena po istoj patrijarhalnoj individualno-psihološkoj potki uvek iznova lako pristaje. U ovom tekstu Boba Nedović eksplicitno govori o značaju feminističkog pokreta i njegovih plodotvornih rezultata u proučavanju *ženskog pitanja*, za razliku od sterilnih birokratizovanih realsocijalističkih ženskih organizacija. U nastojanju da naglasi značaj autonomnog bavljenja ženskim pitanjem, i to na nebirokratizovan, neideologizovan, na odista produktivan način, odnosno značaj *intimne revolucije* kojom će, pre svega, same žene odustati od patrijarhalnog modela ženske uloge i utoliko će samosvesno delati i menjati same sebe, ona kaže: „Pitanje koje logično proističe iz gornjeg zaključka jeste: Ima li ovo

društvo interesa za realizaciju takve *intimne revolucije* ili nema? Ako je suditi prema rezolucijama – ima. Ako, pak, analiziramo praksu – baš i nema. Revolucionarni i delatni AFŽ zamenile su konferencije različitog naziva, ali sličnih efekata – malih. Svojevremeno se predsednica takve konferencije na saveznom nivou pročula u javnosti time što je na partijskom kongresu oštro osudila *feminističke pokrete* (pa još u množini) kod nas. A ipak, *feminističke* grupe u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani pružile su više kvalitetnih studija i analiza *ženskog pitanja* kod nas, nego sve konferencije zajedno.“

Boba Nedović je pisala jasnim i čistim jezikom, uvek s do kraja promišljenim i artikulisanim idejama, s potrebom da teme kojima se bavi obradi sveobuhvatno, temeljno, sistematski, celovito, kao i s potrebom da nepristrasnoj analizi u određenim momentima da i pečat svoje duhovnosti, topline, prisnosti, duhovitosti.

Svaki doprinos razvijanju feminističkog pokreta i feminističke teorije predstavljao je i predstavlja civilizacijski doprinos borbi za emancipaciju žene i za savladavanje patrijarhalne kulture inkorporirane i u zapadni kapitalizam i u društva realsocijalizma. U tom smislu i teorijski rad sadržan u magistarskoj tezi Bobe Nedović predstavlja neosporan civilizacijski doprinos: jer je napisan pregnantno, sistematično, analitički veoma produktivno, jer se temelji na izuzetno bogatoj i najrelevantnijoj zapadnoj i domaćoj literaturi, jer se bavi temom od dalekosežnog značaja, jer je jedan od prvih i najtemeljnijih teorijskih radova o ovoj temi u domaćoj stručnoj literaturi.

Generalno uzev, pošto su sva pitanja koja ova magistarska teza pokreće, kao i radovi o feminizmu koje je Boba Nedović napisala i objavila, i dalje u punoj meri aktuelni, važni, suštinski za svaki pokušaj transformacije društvenih odnosa po meri univerzalne jednakosti među ljudima, tema kojom se bavila Boba Nedović nije ni najmanje izgubila na svom značaju. Nadalje i jednako važno, pošto su tranzicijski procesi ponovo izoštrili pitanje položaja žene tako što se taj položaj po mnogim linijama pogoršao u odnosu na doba kada je Boba Nedović pisala svoj magistarski rad, a i tako što kvalitet tranzicije ima svoju meru i kriterijum valjanosti, tj. uspešnosti u kvalitetu života i kvalitetu međuljudskih odnosa, a time pre svega u kvalitetu odnosa među polovima, tema magistarske teze pisane početkom 90-ih dobija specifičnu težinu na ovim prostorima danas. Uz to, problemi preživljavanja, produžene ekonomske i socijalne krize, odložene i manje-više neuspešne tranzicije u Srbiji i Crnoj Gori, doveli su do toga da je tema feminizma, patrijarhalne strukture odnosa, emancipacije odnosa među polovima stavljena

na margine teorijskog rada. Upečatljivo manje objavljenih radova, manje snage delovanja feminističkog pokreta, i manjeg prisustva ove teme ima u javnom i kulturnom životu nego u vreme kada je Boba Nedović pisala svoj rad. Njen magistarski rad je tada bio među pionirskim radovima u jugoslovenskoj stručnoj javnosti, ali ipak je predstavljao deo snažnijeg duhovnog i političkog usmerenja. Danas je duhovna i intelektualna klima izmenjena nagore i veoma često se jače osećaju uticaji duhovnih, intelektualnih, kulturnih usmerenja koja vode retradicionalizaciji i repatrijarhalizaciji nego emancipatorskim tokovima feminističkog i svakog drugog tipa. Utoliko, objavljivanje magistarskog rada Bobe Nedović *Savremeni feminizam i položaj i uloga žene u porodici i društvu* ima još veći, trajniji, delotvorniji, produktivniji značaj za stručnu, intelektualnu, kulturnu i ukupnu javnost na ovim prostorima i u ovom vremenu.

To je ujedno najbolji način da Boba Nedović i dalje bude među nama svojom pameću, hrabrošću, znanjem, visprenošću, kao i svojim demokratskim i humanističkim političkim i ljudskim opredeljenjem.

Dragica Vujadinović

U V O D

Feminizam predstavlja skup ideja, misli i akcija koji odnose među polovima određuje kao konfliktne, teži da razume prirodu tog konflikta i da ga otkloni.¹ U tom smislu, jezgro feminizma čini negiranje „prirodne i neophodne“ neravnopravnosti polova i, shodno tome, odbijanje društvenih polnih uloga koje su historijski utvrđene. Ovako određen feminizam je difuzna pojava, prisutna kroz čitavu historiju čovečanstva. Na pojedinačnom, individualnom planu uvek je bilo ideja koje bi se u navedenom smislu mogle nazvati feminističkim, a neretko je iz njih proisticao i spontani revolt, pobuna protiv postojećeg, a u ime novog, bolje – mogućeg.

Prvo poglavlje rada posvećeno je sumarnom pregledu stavova i ideja o ženi kroz historiju. Bez pretenzija na iscrpnost, nastojali smo da ukažemo naročito na nastanak i razvoj misli koju bismo mogli nazvati feminističkom, u navedenom smislu.

Objektivan razvoj kapitalizma uslovio je drastično suprotstavljanje stvarnosti i mogućnosti. Na subjektivnom planu žena jasno sagledava nesklad između onoga što objektivno postoji kao šansa i onoga što joj se istinski dopušta. Iz toga i takvog raskoraka, socijalizacijom neposrednog ličnog iskustva potčinjenosti i inferiornosti, izrasta ono što je karakteristično za savremenu epohu razvoja građanskog društva, a što prevazilazi granice pojedinačne pobune – izrasta pokret.

¹ Definicije koje se susreću u literaturi dosta se razlikuju. G. C. Odorisio u *Istoriji feminističke ideje u Italiji* (Eri, Torino, 1980) određuje feminizam kao „žensku kritiku položaja žene u društvu i različite pokušaje da se on izmeni“, u kojem slučaju bi feminizam *ex definitionem* isključio muškarce. G. Arrighi u *Istoriji feminizma* (Firenca, 1911) pod feminizmom podrazumeva „diskusiju o vrednosti polova kao i nastojanje da se poboljša položaj žene“, što je bilo adekvatno određenje za feminizam XIX veka, ali je „poboljšanje položaja žene“ kao cilj daleko prevaziđeno u zahtevima savremenog feminizma. Često se feminizam izjednačava sa „sticanjem svesti ili, kako to formuliše N. Ler-Sofronić, radi se o „tendenciji stvaranja, artikulacije ženske svijesti ka otporu protiv podređenog društvenog položaja klasične „ženske uloge“, što je, po našem mišljenju, jednostrano (ne samo zato što je u pitanju „ženska“ svest, dakle isti nedostatak kao i kod određenja G. C. Odorisio već i zato što feminizam nije samo svest već i konkretna akcija). J. Mitchel u *Položaju žene* određuje feminizam kao „verovanje da je ugnjetavanje žena prvo i najvažnije i odvojivo od svakog drugog historijskog konteksta“, što je jednostrano već i zbog toga što feminizam izjednačava s tzv. „radikalnim“ krilom feminističkog pokreta koje, uostalom, ima sve manje pristalica i sve manje uticaja. Stoga nam se čini najprihvatljivijom odredba M. Albistur - D. Armogate u *Istoriji francuskog feminizma* (Pariz, 1977) koju uglavnom i prihvatamo.

Savremeni feminizam (ili „neofeminizam“ kako se najčešće naziva) predstavlja istinski masovan pokret, čije se delovanje u razvijenim zapadnim zemljama značajno opaža u najrazličitijim sferama života: od nauke i umetnosti, preko političkog života, do promena u moralnom kodeksu i pravnom sistemu.

Budući da je još u fazi konsolidacije, kako svojih teorijskih polazišta, tako i sopstvene organizacije i delovanja, očigledne su oscilacije u pokretu koje idu od krajnje nezrelih, teorijski neosnovanih i u praksi nesprovodivih istupanja, do ozbiljnih napora da se konstituiše naučno zasnovana teorija pokreta, njoj funkcionalna organizacija, te strategija i taktika koja bi u konkretnoj akciji postizala potrebne efekte.

U drugom poglavlju nastojimo da prikažemo (svesni da svaka klasifikacija nosi i osiromašenje pojave) glavne idejne pravce pokreta. Zbog specifičnosti u pogledu uslova nastanka i delovanja, kao i razlika u orijentaciji, poglavlje smo podelili tako da je prvi odeljak posvećen feminističkom pokretu u SAD, a u drugom se bavimo pokretima u Zapadnoj Evropi.

Ipak, mislimo da se u osnovi mogu identifikovati dva nivoa u zahtevima feminističkog pokreta: a) zahtev za punu ekonomsku, političku i uopšte društvenu ravnopravnost s muškarcem (što je zajedničko čitavom pokretu) i b) težnja da se prevaziđu osiromašenje ličnosti i otuđenje kojem su izloženi i žene i muškarci (ovakva inspiracija karakteristična je, naročito, za značajni deo pokreta koji se, manje ili više, približava marksističkom stanovištu). Iz ovako obimnih zahteva proističe i širok dijapazon problema kojima se pokret bavi. Gotovo bi se moglo reći da nema oblasti života o kojoj, na ovaj ili onaj način, feminizam nije progovorio sa stanovišta svojih interesovanja. Predmet zanimanja su podjednako i sfera javnog i sfera privatnog života. Opus feminističke literature obuhvata dela koja se bave ekonomijom, pravom, porodicom, te antropološkim, sociološkim, psihološkim istraživanjima medicine, obrazovanja, religije, umetnosti itd.

Treće i četvrto poglavlje predstavljaju pokušaj da se, donekle, sistematizuje i izloži ono što smo smatrali najbitnijim problemima koji trenutno zaokupljaju najveći deo pokreta. Smatrajući ga već sada najznačajnijim, a u budućnosti i jedinim mogućim pravcem, najviše prostora posvetili smo stavovima onog dela pokreta koji se u manjoj ili većoj meri oslanja na marksističku teoriju i prihvata socijalističku orijentaciju. Materiju smo izložili grupišući je prema onome što smatramo da predstavlja i osnovne aspekte društvene uslovljenosti pokreta: a) društveno-ekonomski – diskriminacija i

intenzivna eksploatacija ženskog rada koji je, po pravilu, manje cenjen i slabije plaćen (kada je privreda u opadanju, po pravilu se otpuštaju najpre žene; njihove penzije su najčešće niže od penzija muškaraca, socijalno obezbeđenje je uglavnom nepovoljnije kada su korisnici žene, a o ugledu i vrednovanju obavljanja kućnih poslova ne treba ni govoriti); b) socijalno-psihološki – u smislu određivanja žene kao podređenog, manje vrednog, „drugog“ pola (ličnost i uloga žene devalvira u svim oblicima tradicionalnog patrijarhalnog mentaliteta i ideologije, u porodici kao i društvu u celini).

Značajnu novinu u savremenom pokretu za oslobođenje žene predstavlja njegoova masovnost. Istorija pokazuje da su se žene gotovo u svim epohama, na najrazličitije načine, suprotstavljale svom inferiornom i potlačenom položaju. Savremena epoha je donela, međutim, promenu od nesagledivog značaja: ova pobuna, ova borba, sve manje je stvar malobrojne avangarde, a sve više postaje masovni fenomen. U tom smislu, poznata italijanska komunistkinja A. Seroni (Adriana Serroni) upozorava na „dva nivoa“ pokreta: s jedne strane, to su grupe koje se takvima (feminističkim) određuju, a s druge, u pitanju je beskrajno raznolikija i šira realnost, pokret svesti ogromnih masa žena koji, mada s različitih polazišta i u tražanju za različitim rešenjima, dovodi u pitanje celokupan način postojanja i života žene (a time i muškarca)². Milioni radnica, službenica, seljanki, studentkinja, intelektualki odbijaju da budu diskriminisane i ponižene; organizuju se domaćice; udružuju se radi samopomoći vanbračne majke, zlostavljene supruge, napušteni „anđeli domaćeg ognjišta“.

Zahtevi savremenog feminističkog pokreta, čak i kada ne dostižu politički efikasnu artikulaciju, ostaju formulacije protesta, koji u perspektivi (proces je već jasno vidljiv) svoju punu zrelost može naći samo u nerazdvojnem savezništvu s progresivnim radničkim pokretom. Sam, pak, radnički pokret kao revolucionarna snaga promene u sebi imanentno sadrži zahtev za revolucionisanje celokupne egzistencije radnika, što, uz sve priznavanje neospornog značaja otuđenja i eksploatacije u procesu rada, zahteva i fundamentalnu analizu onoga što se odvija van ekonomije, gde je od nemalog značaja i oblast koja se uopšteno naziva „privatnom“. Revolucionarno, socijalističko krilo feminističkog pokreta tako nalazi svoje pravo mesto u vezi sa celinom jednog novog, živog, poletnog revolucionarnog pokreta koji se angažuje u najrazličitijim oblastima društvenog života (organizaciji rada, urbanizaciji, obrazo-

² Adriana Serroni: *La questione femminile in Italia 1970–1977*, ER, Roma, 1977, str. 274.

vanju, očuvanju životne sredine), produbljujući sadržinu borbe za novo, humanije, socijalističko društvo.

Autonomni masovni pokreti (pri čemu želim da podvučem da autonomija ne znači automatski i separatizam) u dijalektičkom odnosu s totalitetom revolucionarnog procesa i organizacijom, koja je njegov nosilac, unose i razvijaju različite značajne dimenzije revolucionarnog potencijala artikulacijom, mada parcijalnog, sopstvenog razloga borbe. Kao posledica kontradikcije i krize kapitalizma, snažnije no ikad ranije, afirmišu se brojni emancipatorski pokreti (žena, mladih, obojenih manjina, ugnjetenih nacija...). Njihov odnos prema totalitetu revolucionarnog procesa predstavlja jedan od ključnih problema i od načina njegovog rešenja mogli bismo reći da umnogome zavisi njihova dalja sudbina. Kakva će, dakle, biti budućnost feminističkog pokreta u najvećoj meri će odrediti spremnost i sposobnost za otvoren, kritički dijalog i susret s nosiocem preobražaja društva u pravcu socijalizma – radničkom klasom i njenom avangardom. Ovim razmatranjima posvećena su poslednja poglavlja rada.

I poglavlje

IDEJNI KORENI
SAVREMENOG FEMINIZMA

Feminizam kao pokret vezan je za period buržoaskih revolucija koje su istakle zahteve za slobodu i ravnopravnost, okupljajući široke narodne mase u borbi protiv okova preživelog feudalnog sistema. Međutim, ideje feminizma imaju mnogo dužu istoriju. Problemi žene, njenog položaja u porodici i društvu, odnosi između polova, zaokupljali su brojne mislioce još od grčkih filozofa. *Platon* u „Državi“ i „Zakonima“ stvara sliku države budućnosti u kojoj će uz slobodnu ljubav postojati potpuna seksualna i društvena ravnopravnost muškaraca i žena. Žene će se obučavati u vojnim veštinama, baviće se sportovima i savetovati vladara o potrebama države. Zakonodavac ne treba da izostavlja ženu, prepuštajući je privatnoj sferi doma. Nasuprot Platonu, *Aristotel* zasniva teoriju o patrijarhalnoj porodici pod vlašću muškarca i činjenicama iz prirode dokazuje univerzalnost principa inferiornosti žene. U životinjskom carstvu mužjak je svuda biće bolje razvijeno od ženki: veće, jače, okretnije. Po Aristotelu, to je prirodni zakon koji važi i za ljude i kojem se ne treba suprotstavljati. No, ne zadržava se samo na spoljnim, fiziološkim oznakama muške nadmoći: utvrđuje stvaralački princip kao po prirodi muški i daje mu dominantnu ulogu. Na taj način, muž se prema ženi odnosi kao „sunce prema zemlji, kao tesar prema drvetu“. Različitost koja postoji između muškarca i žene nije kvalitativna, što bi omogućilo ravnopravnost u različitosti, već kvantitativna. Supstanca od koje su sačinjeni u suštini je ista – oboje poseduju snagu i toplinu, ali ih žena ima u manjoj meri, što je čini manje delatnom. On je aktivan, a Ona pasivan princip. Zadatak muškarca je u sticanju, žene u očuvanju. Muškarac je tako prirodno disponiran za gospodarenje, žena za potčinjavanje. Aristotelove koncepcije o ženi izložene u „Politicima“, „Nikomahovoj etici“ i „Istraživanju životinja“ pokazale su neverovatnu vitalnost. Ugrađene su u dela brojnih autora svih epoha, uspele su da se održe uprkos značajnim društvenim promenama, naučnim otkrićima, ekonomskim i socijalnim revolucijama.

Tako se i hrišćanska ideologija u velikoj meri pozivala na Aristotelove ideje da bi učvrstila svoje koncepcije o ženi. *Rano hrišćanstvo* je, u izvesnoj meri, zabranom razvoda doprinelo socijalnoj sigurnosti mase žena. Prvi put u istoriji neplodnost se ne smatra valjanom razlogom da bi muž „oterao ženu“. Međutim, s druge

strane, pravilo o njenoj potčinjenosti muškarcu tako je striktno i opštepoštovano da ona gubi čak i ono malo autoriteta i samostalnosti koji su joj dotad priznavani, bar u domenu unutrašnjih pitanja domaćinstva. Učenje o prvobitnom grehu koje leži u osnovi hrišćanskog stava prema ženi prikazuje je kao „kćer Sotone“ koja svaki put ponovo, poput svoje pramajke Eve, dovodi u iskušenje svog Adama; od nje dolaze sve grešne misli i „svaka bi se žena na pomisao da je žena morala zacrveneti od stida“ (Klement Aleksandrijski). Ipak, mora se uočiti da je hrišćanstvo, kao nova sekta u pohodu za osvajanje pristalica, iskazivalo u pogledu svojih stavova mnogo više tolerancije i spremnosti na kompromis, nego što će to biti slučaj kasnije.

Druga velika svetska religija *islam*, bar u svom tradicionalnom obliku VII veka, nema prema ženi tako negativan stav, kako se najčešće tumači. Prorokove izreke (Hadithe) veličaju „mudro i plemenito“ materinstvo koje je osnovna uloga žene (uz njenu ulogu supruge) „kojima se one odlikuju po prirodi i naravi“, i kojim, osim postizanja ličnog zadovoljstva i radosti, obavljaju vrednu i značajnu funkciju u društvu. Ipak, kao dodatak njenom prirodnom značaju u prokreaciji, žene i muškarci su obdareni jednakim umnim sposobnostima, koje Muhamed ističe kada kaže da je „usvajanje znanja dužnost svih muslimanskih muškaraca i žena“. Žene VII veka uzimaju aktivno učešće u životu muslimanske zajednice, uključujući i obavljanje uglednih političkih, društvenih i drugih funkcija, uz jedno ograničenje – da to ne dovede do zanemarivanja njene primarne uloge supruge i majke. Ova prva, međutim, utopijska faza relativno kratko je trajala. Poliginija, sakrivanje i zastiranje žene, značajno jačanje vlasti muškarca u oblasti porodičnog i naslednog prava, uključujući i pravo repudijacije, uz nova tumačenja Haditha, doveli su do zanemarivanja svih po ženu povoljnih elemenata Muhamedovog učenja i njenog potpunog – ideološkog i realnog – potčinjavanja muškarcu.

Čini se da su obe ove religije prošle sličan razvojni put u pogledu svojih stavova prema ženi. U periodu svog konstituisanja mnogo su naklonjenije ženama, koje su najčešće i činile najpogodnije tlo za razvoj klice nove vere. No, nijedna nije ispunila očekivanja. U doba svog procvata, i jedna i druga predstavljaju stegonoše mizoginije svog vremena.

Učvrstivši se kao dominantna državna religija, hrišćanstvo razvija svoju organizaciju – crkvu u dotad neslućenim razmerama. Hrišćanska ideologija daje pečat čitavom srednjem veku, budući ne samo idejno, već i funkcionalno najuticajnija snaga. U svojoj

početnoj fazi, u velikoj meri vera siromašnih i žena, hrišćanstvo postaje religija i uticajnih, moćnih, vladajućih muškaraca koji mu preko crkvene organizacije daju ton i usmeravaju ga u pravcu sopstvenih interesa. Žena se negira u svim aspektima svoje ličnosti, doslovno se poriče njena ljudskost, neprestane su optužbe upućene joj kao „izvoru svakog zla“. Na Koncilu u Makonu diskutuje se da li žene imaju dušu i tek se nakon dugih razgovora, sa samo jednim glasom više, daje afirmativan odgovor. Diskutuje se i o polu anđela, odnosno da li žene moraju, nakon smrti, promeniti pol da bi ušle u raj.

Oracio (Oratio) Plata 1595. godine objavljuje delo naslovljeno *Disputatio per iucunda qua anonimus probare nititur mulieres homines non esse*, u kojem navodima iz Starog zaveta dokazuje da žena nije ljudsko biće, da je stvorena kao pomoć i društvo Adamu a ne kao njemu jednaka. Ovo delo je uzburkalo duhove u velikoj meri i inspirisalo seriju autora da daju svoj doprinos utvrđivanju da *mulieres homines non esse*. Da bi se upotpunila slika teškog položaja žene tog perioda, treba se podsetiti i na ogroman broj žena koje su spaljene na lomači, potopljene ili mučene do smrti u strahotama „lova na veštice“.

Do velikog preokreta u sistemu vrednosti, nauci i kulturi dolazi sa *renesansom*. Ona donosi nadu u jedan novi svet, oslobođen stega ranijih vremena, slobodan, poletan. Centar univerzuma postaje čovek telesan, fizički – svetovni čovek. Obećana rajska zadovoljstva kao nagrada za ovozemaljsko trpljenje ne zadovoljavaju čoveka renesanse – sreću i slobodu on traži na ovom svetu. Mlada građanska klasa uzore slobodne ljudske ličnosti i lepšeg života nalazi u antičkom nasleđu, duhu i idejama Starog sveta. Po prvi put nakon mnogo vekova čovek otkriva svoje telo. Umetnost stare Grčke i Rima nadahnjuje čitavu plejadu velikih stvaralaca renesanse. Individualizam novog pokreta snažno se suprotstavlja srednjovekovnom univerzalizmu. U umetnosti preovlađuje realizam, u nauci empirizam, u trgovini racionalizam. Humanizam ovog perioda kao ideal ima svestrano obrazovanu ličnost razvijenih duhovnih sposobnosti, sa izraženim estetskim osećajima, oslobođenu starih dogmi – kako u pogledu misli i ideja, tako i svog telesnog postojanja. U opštoj atmosferi previranja i permisivnosti očekivalo bi se da i mesto i uloga žene dožive značajne promene. Tako je i bilo – no samo na prvi pogled i samo za mali krug žena. Kurtizane i velike dame, obrazovane i samostalne, uključuju se u elitne intelektualne krugove toga doba. Žene se više ne zadovoljavaju time da slušaju – one i same govore, pišu, objavljuju. Ipak, većina žena

ne oseća talas novog kao poboljšanje sopstvenog položaja. Renesansa biva i ostaje muško doba. Ženski je ideal i dalje hrišćanski, sve iako je muški krajnje svetovan. Literatura ovog perioda koja se bavi feminističkim temama uglavnom je tipa intelektualnih nastojanja moralne revalorizacije žene. Među najuticajnija dela ove orijentacije u renesansnom periodu spada svakako *De nobilitate et praecellentia foemini sexus* Korneliusa Agripe (Agrippa) iz 1509. godine. Prevedeno na sve evropske jezike, izazvalo je burna reagovanja. U uvodu on ističe da, iako postoji razlika u fizičkoj konstituciji, ništa ne razlikuje duh žene od duha muškarca i ne postoji nijedan opravdan razlog za dodeljivanje jednom ili drugom kakve suštinske superiornosti. Problem inferiornosti žene ne leži u prirodi već u obrazovanju. Pozivajući se na Likurga i Platona, Agripa proklamuje zahtev za punu ravnopravnost, ne samo u pogledu obrazovanja već i učešća u svim „muškim“ aktivnostima. Tako, već u renesansnoj literaturi nailazimo na izražen interes za problematiku obrazovanja žene, koja će u punoj meri okupirati mislioce *kartezijanskog racionalizma* i prosvetiteljstva.

Teza o nejednakim mogućnostima kao rezultatu nejednakih uslova razvoja muškaraca i žena došla je do punog izražaja u traktatu Pulen de la Bare (Poulain de la Barre) „O jednakosti polova“ (1673). Mnogi autori, od Askolija (Ascoli) do Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir), smatraju ovu autorku prvom modernom feministkinjom. Navedeno delo dosledno razvija metod i principe kartezijanskog racionalizma primenjene na žensko pitanje. Nijedna ideja, ma kako stara i/ili opšteprihvaćena, ne sme biti oslobođena kritičke ocene razuma. Princip primenjen na ideje o inferiornosti žene zahteva ozbiljno preispitivanje prošlosti i u njoj De la Bare traži i nalazi odgovor na problem muške dominacije – u kulturnoj diferencijaciji polova. Žena je potčinjena silom, na osnovu prava jačeg zbog svoje fizičke nemoći i ranjivosti tokom trudnoće. Uopšte, smatra De la Bare, sila je uvek u istoriji pobeđivala razum. Dolazi, međutim, vreme kada će razum prevladati i tada će inferiornost žene biti smatrana privremenim stanjem (kakvo zaista i jeste). De la Bare postavlja i jedno od kapitalnih pitanja feminizma koje ostaje aktuelno do danas: kako i zbog čega je materinstvu i uopšte funkcijama koje vrši žena priznata manja vrednost od onih koje obavlja muškarac? Za ilustraciju uzima više vrednovanje rada muškarca na kroćenju i dresiranju konja, slonova i kamila u odnosu na rad žene koja podiže i vaspitava decu.

Prosvetiteljstvo, vera u ljudski razum i progres daju nov zamah feminističkim idejama. Borba protiv predrasuda i privilegija mora

obuhvatiti i borbu protiv potčinjenosti žene i polnih privilegija. Slobodno, racionalno proučavanje stvarnosti mora dovesti do iste koja će, jednom dostignuta, biti dovoljno ubedljiva i lako prevediva u društvenu stvarnost. Iz duboke vere u neograničene mogućnosti ljudske spoznaje, kao logična posledica, proizlazi i vera u obrazovanje kao lek za sve društvene nevolje. Neophodnost obrazovanja za žene argumentovana je na različitim nivoima: jednakošću muškarca i žene, moralnim napretkom koji se postiže učenjem, korišću od boljeg vođenja domaćih poslova i slično. Ipak, mit o inferiornosti žene tako je star i opšteprihvaćen da ni najsvetliji umovi XVIII veka ne uspevaju da ga se u potpunosti oslobode. Monteskje (Montesquieu) utvrđuje prirodnu jednakost, odbacuje uzurpaciju prava od strane muškaraca i nejednakost među polovima objašnjava nejednakim obrazovanjem. Ipak, kao osobite karakteristike žene ističe njenu lepotu, nežnost, ženstvenost i, smatrajući neophodnom njenu emancipaciju, savetuje joj da se ovih osobina nikako ne odrekne. Ovu ambivalentnost Ruso (Rousseau) dovodi gotovo do jasnih antifeminističkih pozicija. On se, po sopstvenim rečima, uzdržava od „tašte diskusije“ o jednakosti ili nejednakosti polova. Priroda je sama uspostavila hijerarhiju koju treba poštovati. Žena je stvorena da se pokorava i pruža zadovoljstvo. Njena je dužnost da se potčini muškarcu i pokloni mu decu. Ruso ženama ne odriče pravo na obrazovanje, ali jasno kaže: „...Ipak bih sto puta više voleo devojkicu jednostavnu i prosto odgojenu, od učene devojkice otmenog duha koja bi u mojoj kući osnovala literarni tribunal kojem bi sama predsedavala...“³ On im ne odriče ni pravo da misle, ali smatra da ne mogu ni dotaći nauku o mišljenju.

Dogodilo se, ipak, nešto veoma značajno. Racionalizam i prosvetiteljstvo XVIII veka uzroke neravnopravnosti polova traže i pronalaze u društveno-istorijskim, a ne prirodnim uslovima. To, istovremeno, znači da ih društvo može i otkloniti. Istorija feminizma bila je do Francuske revolucije istorija ideja. S *buržoaskim revolucijama* rađa se jedan novi kvalitet – feministička akcija.

Nove ideje, snažni dah promena u usijanoj predrevolucionarnoj atmosferi, pokrenule su i žene kao i muškarce. One se živo uključuju u revolucionarnu aktivnost. Bude se nove nade u bolje, pravednije, humanije društvo. Žene se javljaju sa zahtevima za pravo na rad, priznanje pravne autonomije ličnosti, politička prava.

U osnovi, bio je to ženski feminizam. Pune poverenja u revoluciju,

³ Navedeno prema: M. Albistur – D. Armoghat: *Histoire du feminisme francais*, Des femmes, Pariz, 1977, str. 192.

uključivale su se u pokret muškaraca, zavaravajući se da će revolucionarna frazeologija postati stvarnost, da će kraj privilegija uopšte predstavljati i kraj muških privilegija. Sama revolucija, pak, nije posedovala ni traga feminističke komponente. Ipak pojavljivali su se glasovi u korist ženskih prava. Među njima, najznačajnije je bilo istupanje jedinog od velikih francuskih filozofa XVIII veka koji je doživeo revoluciju – Kondorsea (Condorcet). U članku „O priznanju građanskih prava ženama“, besprekorne jasnoće i snage, ukazuje na nerazumnost argumenata obično korišćenih za isključivanje žena iz političkih i građanskih prava, kao što su fizička slabost ili nežnost. Ako bi se primenjivao isti kriterijum, trebalo bi lišiti prava i muškarce manje snage ili one „koji zimi podležu prehladama“. Nacionalna skupština koja je razorila mnoge stare predrasude oglušila se o sve ove zahteve – polovina stanovništva ostala je isključena iz političkih i građanskih prava. Olemp de Guž (Olympe de Gouges) 1791. godine objavljuje brošuru „Prava žene i građanke“ zahtevajući da se koncepti *Deklaracije o pravima čoveka i građanina* iz 1789. godine primene i na žene, čineći ih građanima u punom smislu reči. Žena se, piše De Guž, rađa jednaka muškarcu i poseduje ista neotuđiva prava: slobode, vlasništva, otpora tiraniji. Stoga je neophodno da i one učestvuju u kreiranju zakona, bilo neposredno, bilo izborom svojih predstavnika u organima vlasti. Bila je to primena Rusoove koncepcije društvenog ugovora, proširenje demokratije i na žene. Tekst podrazumeva postojanje „društvenog ugovora“ između polova i dosledni je izraz revolucionarnih racionalističkih i demokratskih ideja toga doba. Odgovarali su joj: „Vladajte našim osećanjima! Zakonodavci su pod vašim nogama“ (Šomet - Chaumette). U doba terora 1793. godine Olemp de Guž je giljotinirana, jer „hoteći da bude državnik, zaboravila je vrline koje odlikuju njen pol“. Iste godine Konvent odbija predlog o političkoj ravnopravnosti polova. Jednom ordonansom 1794. godine su ukinuti brojni, do tada postojeći, ženski klubovi i zabranjeno njihovo buduće ponovno osnivanje. Nailazi uopšte period snažne antifeminističke aktivnosti. Babef (Babeuf) i Marešal (Marechal) izraziti su predstavnici racionalističkog egalitarizma. Izjavljujući da su svi ljudi jednaki – određuju kao jedinu „prirodnu“ i pravednu onu razliku između muškaraca i žena. S. Marešal, verni Rusoov sledbenik, autor je i zakonskog projekta koji bi zabranjivao ženama da uče da čitaju. *Code Civil* izraziće u punoj meri antifeministički karakter Francuske revolucije. Kako je napisala Simon de Bovoar (Beauvoir), žene oduvek učestvuju u ratovima i revolucijama – isključene su iz obnove ili stvaranja novog, koje dolazi posle. Ipak, ideje o ravnopravnosti, slobodi i

pravima žene iz početnih revolucionarnih previranja u Francuskoj raširile su se poput plamena i van granica zemlje. Jedna žena, inspirisana ovim težnjama, unese nove ideje u Englesku, gde će one doživeti buran razvoj i procvat tokom XIX veka. Bila je to Meri Volstonkraft (Mary Wollstonecraft). Polazne postavke njenog opusa su izrazito racionalističko-prosvetiteljske. Kao odgovor na Talje-
ranov (Tailleyrand) tekst „Izveštaj o javnom obrazovanju“, u kojem on predlaže da se devojčice obrazuju u javnim školama zajedno sa svojom braćom samo do osme godine, a nakon toga da ostanu u kući gde će se njihovi interesi i aktivnosti normalno i odvijati tokom čitavog života, M. Volstonkraft piše i objavljuje 1791. godine „Odbranu prava žena“, jedno od najznačajnijih dela u istoriji feminizma. Kako, zapravo, žene postaju „graciozne domaće životinje“, pita se M. Volstonkraft i odgovara: odsustvom obrazovanja, ili pogrešnim obrazovanjem čiji smisao nije u razvoju ljudskih osobina i potencijala jednakih muškarcu, već „ženskih“ kvaliteta koji zahtevaju gušenje svakog intelektualnog i fizičkog razvoja i svodenje interesovanja na frivolne tričarije i bračne aspiracije.

Roza Kalifornija (Rosa California) 1794. godine u Italiji objavljuje tekst „Kratka odbrana prava žena“. Naslov jasno upućuje na delo Meri Volstonkraft, ali sadržina se odnosi na italijansku stvarnost toga doba. Delo je polemičkog karaktera i Kalifornija odbacuje tada raširene ideje francuskih filozofa-lekara koji su, odbacujući klasični dualitet tela i duše, svodili duh na nervne centre i mozak. Ove ideje su podstakle diskusiju o fiziološkoj različitosti muškarca i žena, što bi uslovljavalo i različitost u karakteru ideja i moralnih stavova između polova. Ovakve stavove odbacuje kao „filozofiju koja bi zasmejala i majmune i majmunčice“ i negira prirodnu uslovljenost polnih razlika. Sadašnji inferiorni položaj žene je proizvod društva, činjenice da su zatvorene u zidovima doma, da im očevi i muževi odriču svako pravo na kulturu i spoznaju. Smatra ih takvima po prirodi isto je kao iz činjenice da su stopala Kineskinja stisnuta i zgrčena, zaključiti da su takva od rođenja. Jedna druga Italijanka, Karolina Latanci (Carolina Lattanzi), 1797. godine objavljuje tekst „Ropstvo žena“ u kojem kao glavne neprijateljke žene identifikuje religiju i vlast muškarca.

Ideali slobode, bratstva i jednakosti, oko kojih je poletna i revolucionarna mlada buržoazija okupila široke slojeve, bivaju vrlo brzo zaboravljeni. Razočaranje u novi društveni poredak i njegovu oštru kritiku izražavaju dela *socijalista-utopista* prve polovine XIX veka. Sistematska kritika mladog kapitalističkog društva obuhvatila je i kritiku buržoaskog braka i porodice, kao i podređe-

nog položaja žene. Sen-Simon (Saint-Simon) se nije izričito bavio položajem žene, ali su neke uzgredne napomene u skladu sa opštim duhom njegovog dela, poslužile za dublju razradu ovog problema koju su izvršili njegovi učenici. U „Katehizisu industrijalaca“ (1823), kritikujući strogost engleskih zakona prema ženi, napisao je da društvo koje se ne interesuje za polovinu svog stanovništva ne zavređuje poštovanje. Na samrtni, u „moralnom zaveštanju“ svom učeniku O. Rodrigezu (Rodriguez), izrekao je misao koja će postati čuvena: „Muškarac i žena, eto društvene individue!“ Njegovi su učenici i sledbenici, a naročito Anfanten (Enfantin), dali ženi i njenom oslobođenju mnogo značajnije mesto. Žena je, zajedno sa industrijskim radnikom, upravo najugroženija u postojećem „militarističkom dobu“. Novim će dobom koje dolazi, vladati mir i ljubav, a ko bi više od žene bio pozvan da utemelji takvu vladavinu? Emancipacija žene, po Anfantenu, neće se odigrati na planu pojedinačne ličnosti, već u okviru para, što je u skladu s njegovom tezom o braku kao osnovnoj društvenoj ćeliji. Žena će u budućem društvu biti ravnopravna muškarcu, ali im Anfanten pripisuje različite attribute i različite društvene funkcije. U braku će se racionalna snaga muškarca i osećajne pulsacije žene ujedinjavati na harmoničan način. Sentimentalna priroda žene ne čini je ni na koji način inferiornom. Furije (Fourier), u mnogo većoj meri nego sensimonisti, svoja razmišljanja o ženi zasniva na analizi konkretnih problema njenog života: braka, materinstva i abortusa, prostitucije, zapošljavanja... Progres društva i položaj žene, po Furijeu, direktno su proporcionalni. „Proširenje prava žene opšti je princip svakog društvenog progressa.“ Osuđujući potčinjenost žene kao ogromnu društvenu grešku, Furije otkriva paradoks koji će do danas u velikoj meri okupirati feminističke mislioe: žene koje su žrtve muške nepravde opravdavaju tu nepravdu sopstvenim ponašanjem. Sa indignacijom, Furije zaključuje: „Rob nikad nije više dostojan prezrenja nego kad se slepo pokorava, što učvršćuje uverenje tlačitelja da je njegova žrtva rođena za robovanje...“⁴ I dalje, jasno pokazuje u kojoj meri žene njegovog doba interiorizuju ideju sopstvenog ropstva: „Žene se, kao sve klase u stanju servilnosti, mrze između sebe, poštuju pol koji ih tlači, preziru svakog čoveka koji ih brani i osuđuje njihovo robovanje.“⁵ Bespoštedni je kritičar braka svog vremena kojeg optužuje za moralno izopačavanje. Buržoaski je brak dvostruka prostitucija, u kojoj se supružnici prodaju jedno drugom uz dvostruku pomoć – posrednika i očeva. On je nasilje nad ljudskom prirodom, izvor hipokrizije i dekadencije. Kritikuje dvostruki polni

⁴ *Op. cit.* str. 275.

⁵ *Op. cit.* str. 275.

moral koji proizvodi nužne pratiocice ovakvog braka – prostituciju i preljubu, a koji u najvećoj meri pogađa ženu.

Zbog donekle zaista prenatrpanog vezivanja sudbine žene za sudbinu ljudske ljubavi i seksualnosti, Furijea će kasnije kritikovati neki feministički teoretičari. Simon de Bovoar tako piše: „Furije brka oslobođenje žene i rehabilitaciju zahteva tela; zagovara slobodu afirmisanja i ispunjenja impulsa strasti, želi da brak zameni ljubavlju, a završava tako da identifikuje ženu s njenom seksualnom funkcijom, gubeći iz vida njenu kompleksniju ljudsku suštinu. Ovome bi se moglo prigovoriti da Furije ipak ne zanemaruje ostale aspekte života žene. Kao dosledan mislilac svoje epohe, on ističe presudan uticaj vaspitanja i obrazovanja, tražeći u tom pogledu jednaka prava za ženu. S druge strane, njegov utopijski projekat falanстера uključuje i oslobađanje žene od domaćih poslova i gajenja dece, što će biti povereno zajedničkim kuhinjama, obdaništima, krojačnicama i slično. Žene neće biti isključene ni iz jedne funkcije i „ubrzo će preuzeti ulogu koju im je priroda dodelila: ulogu rivala, a ne podanika muškog roda“.

„Žena je parijska u muškom društvu“, primetiće Flora Tristan (1804 – 1844). Kao feministica–socijalista unela je u kritiku koju je socijalutopizam uputio podređenom položaju žene jedan nov momenat: sopstveno iskustvo – iskustvo žene. Emancipacija radnika i emancipacija žene, dva su nerazdvojna pitanja. Ali, ističe F. Tristan, sam socijalni preokret ne rešava automatski sve specifično ženske probleme. Ukazujući da je kroz istoriju udruživanje onih koji trpe i osećaju potrebu za promenom uvek prethodilo reformama, zalaže se za solidarnost i udruživanje kako radnika, tako i žena. Žene treba da se izbore za jednako obrazovanje i profesionalno osposobljavanje, za jednake nadnice, za pravo na „grešku“ tj. pravo na razvod i mogućnost da pravno predstavljaju „glavu porodice“. Ali, ukazuje Tristan, to su ipak parcijalne reforme. Korenita promena položaja žene zahteva i promenu morala i običaja. Muškarci moraju priznati drukčiju podelu uloga. „Najpotlačeniji muškarac može tlačiti nekoga – svoju ženu. Ona je proleter samog proletera“⁶, piše i podseća: „Vi siroti radnici, za svoje podizanje i vaspitanje niste imali drugog do svoju majku, za vaše održanje u životu nemate drugog do žene svoje klase, svoje drugarice u neznanju i bedi.“⁷

Nisu, međutim, čitali ni oni koji su o ženi mislili drugačije. *Ogist Kont* (Ogist Comte), osnivač savremene sociologije i tvorac pozitivizma, nastavlja tradiciju konzervativne misli o ženi. Teoretičar i zagovornik patrijarhalne porodice i dominacije muškarca,

^{6,7} *Op. cit.* str. 285.

Kont u fiziologiji i biologiji toga doba traži argumente u prilog tezi o inferiornosti žene. Ona je fiziološki i umno manje vredna, ali, dopušta Kont, ljubav i moralna čistota su oblasti njene nadmoći. Muškarac je stvoren da misli, žena da voli. „Žena bez nežnosti predstavlja društvenu nakazu još više nego muškarac bez hrabrosti.“ Žena je inkarnacija svih patnji, ona na izvestan način nosi teret svih svetskih grehova. S druge strane, Kont ženama odriče sva prava, jer one uvek moraju „dužnost pretpostavljati pravima“. Uostalom, ne priznaje im nikakvo pravo na direktnu, individualnu akciju prema društvu, one ne mogu lično biti zaslužne, van porodične grupe. Mesto žene je u kući, gde se vrši njen pozitivan moralni uticaj pod intelektualnim rukovođenjem praktičnog muškarca. Kont je svoje stavove obrazlagao i u svojoj polemičkoj prepisci s jednim od najuticajnijih, najumnijih i najupornijih boraca za ženska prava – Dž. S. Milom (J. S. Mill). Poznat po svojim liberalnim stavovima o mnogim pitanjima, Mil 1869. godine objavljuje delo „Potčinjavanje žena“, jedno od najprivlačnijih i najvažnijih klasičnih dela feminizma XIX veka. Kako je sam napisao, ovaj esej je imao cilj da što jasnije obrazloži autorovo čvrsto uverenje da „princip koji reguliše postojeće društvene odnose između polova – pravnu subordinaciju jednog pola drugom – pogrešan je sam po sebi i sada jedna od glavnih prepreka ljudskom progresu i da treba da bude zamenjen principom savršene jednakosti, koji ne bi dopuštao nikakvu silu ili privilegiju na jednoj strani, niti nemoć na drugoj“.⁸ Mil izražava veoma napredne i radikalne ideje o položaju žene, bračnom pravu i razvodu, pravu žene na obrazovanje i izbornu pravo, ukazuje na nepravednost odricanja osnovnih ljudskih prava čitavoj polovini čovečanstva. Naslednik racionalizma i prosvetiteljskih ideja XVIII veka izražava ogromnu veru u ljudski „ratio“, u obrazovanje, u moć racionalnog argumenta u odbacivanju i najdublje ukorenjenih predrasuda. Njegovo delo predstavlja ubedljivu argumentaciju za priznanje ravnopravnosti žene, ali i izvanrednu analizu prepreka koje tom priznanju stoje na putu. „Imali smo moral potčinjavanja i moral kavaljerstva i velikodušnosti: sazeo je momenat za pravedni moral“⁹, pisao je Mil.

U isto vreme, u Francuskoj, anarhista, malograđanski socijalista *Prudon* (Proudhon) matematički dokazuje nejednakost polova. Žene po fizičkoj i umnoj snazi, kao i po moralnosti, daleko zaostaju

⁸ Navedeno prema J. S. Mill: *The subjection of women*, u “The Feminist Papers” ed. A. S. Rossi, Bantam Books, New York, 1978, str. 196.

⁹ *Op. cit.* str. 194.

za muškarcem. „Matematički egzaktno, vrednost se muškarca u ovim oblastima izražava cifrom 27, a žene 8. Obrnuta je srazmera u lepoti tela i duha i ljupkosti. Žena je, tako, po konstituciji predodređena da živi uz muškarca, u braku, a njena je uloga da rađa decu, voli muža i stara se o domaćinstvu, omogućavajući tako muškarcu da što više razvija svoje sposobnosti. Prema društvu i u spoljnoj delatnosti, u svemu onome što se odnosi na rad u rukovođenju životom, na upravljanje i odbranu republike (ovo) jedinstvo ne može postojati. Bolje reći, žena se ne uračunava, ona je apsorbovana svojim mužem.“¹⁰ Prudon je autor i poznate ideje o jedinom mogućem izboru: „ili domaćica, ili kurtizana“. Ove su Prudonove ideje dovele do njegovog jasnog distanciranja od socijalista koji su revolucionarne 1843. godine insistirali na priznanju političkih prava ženama. Deset godina kasnije objavljuje „La justice...“, delo koje će izazvati burnu polemiku između njega i Ženi d'Erikur (Jenny d'Hericourt) i Žilijet (Juliette) Lamber.

Na drugoj strani Atlantika, u prvoj polovini XIX veka, mlado *američko* društvo doživljava burni procvat. U severnim i središnjim državama naglo jača mlada industrija, dok se u južnim razvija poljoprivreda, bazirana na crnačkoj robovskoj radnoj snazi. U osnovi, iz ove protivrečnosti, a pod uticajem filantropa sa severa, izrasta snažan abolicionistički pokret koji se u istoriji feminizma najčešće ističe kao politički koren američkog pokreta za ženska prava. U to vreme deluju još neki pokreti, čiji je uticaj na buđenje svesti žene o sopstvenom položaju takođe značajan (sindikalni, evangelistički, trezvenjački). Svi ovi pokreti su uklopljeni u opštu klimu ekonomskih, političkih, pa i ideoloških promena koje prate osamostaljivanje SAD. Po svojim zahtevima uglavnom reformistički, po članstvu i orijentaciji malograđanski, američki feminizam se po jednoj svojoj osobini značajno razlikuje od evropskog. Ovde borci nisu visoki intelektualci koji na osnovama racionalističko-prosvetiteljskih ideja vode svoju borbu na analitičko-teorijskom nivou, koristeći se pri tom knjigama, esejima, člancima, predavanjima. Američki je feminizam politički aktivan, manje zasnovan na ličnim, a više na organizovanim grupnim nastojanjima i koristi se uglavnom političkim sredstvima. Po ovim osobinama se može uporediti, možda, jedino s francuskim feminizmom revolucionarnog perioda (naročito socijalističkim) 1848. godine.

Žene koje su uzele aktivno učešće u navedenim pokretima ubrzo su uvidele da ne mogu delovati kao politički ravnopravne

¹⁰ Proudhon: *De la justice*, navedeno prema R. Pavičević: „Država kao konfederacija komuna“, IMRP, Beograd, 1969, str. 151.

sa svojim muškim saborcima. U svojim aktivnostima nailaze na brojne probleme i neprijatnosti vezane za činjenicu da su žene i, govoreći o robovima, počinju da govore i o ženama. U čitavom njihovom delovanju pitanja oslobođenja robova i oslobođenja žena postaju nerazdvojno povezana. Ove žene, vesnici novog polja borbe na američkom tlu, doživljavaju slično razočaranje u svoje muške istomišljenike iz pokreta, kao i njihove mnogo kasnije naslednice iz 1968. godine. Lukrecija Mot (Lucretia Mott) i Elizabet Kedi Stenton (Elizabeth Cady Stanton), kao članovi američke delegacije na Svetskom kongresu za ukidanje ropstva 1840. godine u Londonu, bivaju oterane na galeriju i nije im dozvoljeno da učestvuju u radu. Da društvo uopšte s neodobravanjem gleda na žene koje učestvuju u političkom životu, bilo je jedna stvar; da se vodeći muški radikali, oni koji su najviše zabrinuti zbog društvenih nejednakosti, takođe diskriminatorno ponašaju prema njima, bilo je već sasvim drugo. Ove dve žene će osam godina kasnije organizovati jedan čisto ženski kongres (konvenciju) posvećen isključivo njihovim pravima, u Seneka Folsu (Seneca Folls). Oko 300 prisutnih izglasalo je prvu u istoriji deklaraciju o slobodama i pravima žena – „Deklaraciju o osećanjima“, uobličenu prema „Deklaraciji o nezavisnosti“ iz 1776. godine. Osim Deklaracije usvojeno je još dvanaest rezolucija. Samo jedan zahtev nije bio prihvaćen jednoglasno – zahtev za priznanje izbornih prava žene (sifraž - suffrage). Interesantno je da, mada se Konvencija smatra oficijelnim početkom sifražetskog pokreta, žene toga vremena mnogo više interesuju prava vezana za kontrolu nad sopstvenim posedom i zaradom, staranje o svojoj deci, razvod, jednako obrazovanje i zapošljavanje... Od 1848. godine do početka građanskog rata konvencije za ženska prava održavale su se gotovo svake godine. Osniva se čitav niz nezavisnih ženskih časopisa (“The Lily”, “The Una”, “Women's Advocate” i slično). Otpočinjanjem građanskog rata privremeno jenjava aktivnost na *ženskom pitanju*, jer su borci priključeni opštim ratnim naporima. Ali, već 1868. godine E. K. Stenton i Suzan B. Entoni (Susan B. Anthony), uviđajući važnost organizovanja radnica, osnivaju *Working woman's Association*. Borba sifražetkinja se zaoštrava usvajanjem četrnaestog amandmana, kojim se osiguravaju prava novooslobođenih crnih građana, ali i po prvi put i u Ustav uvodi diskriminacija prema polu. Usvojen je i 15. amandman kojim se zabranjuje rasna diskriminacija. Svi zahtevi da se, uz rasnu, zabrani i polna diskriminacija – odbijeni su.

Već od samih početaka u američkom pokretu za ženska prava razlikovale su se dve struje: jedna, radikalna, koja je zahtevala

korenite promene u položaju žene; druga, umerena, koja je borbu ograničavala na izbornu pravo. Tako se 1869. godine i formalno pokret cepa na dve organizacije. S. B. Entoni i E. K. Stenton organizuju *National Woman Suffrage Association*, koja prihvata široku koncepciju ženskih prava za koja je izbornu pravo samo jedno od sredstava, dok Lusi Ston (Lucy Stone) i dr. osnivaju *American Woman Suffrage Association*, koja u nastojanju da ideju o ženskom izbornom pravu učini „uglednom“ ograničava svoje delovanje samo na ovo područje, odbijajući da se angažuje oko „kontroverznijih“ pitanja, kao što su brak ili crkva. Posle više od 20 godina spajaju se u *National American Woman Suffrage Association*, prihvatajući drugu, umerenu koncepciju. Postizanje izbornog prava 1920. godine usvajanjem 19. amandmana (Anthony Amandman) označilo je i kraj klasičnog feminističkog pokreta u SAD.

U svom razvoju feminizam dobija različite forme u različitim zemljama, u skladu sa specifičnim društveno-ekonomskim i političkim uslovima. Zemlje koje su uz brz industrijski rast izgrađivale i relativno liberalan režim buržoaskog parlamentarizma i demokratije, kao SAD i Engleska, doživljavaju snažnu ekspanziju revandikacionističkih sifražetskih pokreta. Njihovi zahtevi su uglavnom u sferi političke reorganizacije, bez korenitih zahvata u postojeći društveno-ekonomski sistem. Međutim, u zemljama u kojima su klasne suprotnosti izraženije, zbog sve većeg zaostajanja starih i prevaziđenih produkcionih odnosa i političko-institucionalnog aparata za naglim razvojem proizvodnih snaga, i u kojima se radnički pokret u većoj meri vezuje za ideje naučnog socijalizma, nakon početnih sifražetskih tendencija, feministički pokret sve čvršće vezuje svoju sudbinu za sudbinu radničke klase i njenih političkih organizacija. Ovo je posebno izraženo u *Nemačkoj*, gde Socijaldemokratska partija, pod uticajem Bebel, K. Cetkin (Zetkin), E. Iera (Iher) i drugih, pridaje veliki značaj ženskom pitanju. U svoj program uključuju i borbu za pravo žene na ravnopravnost u radu, opšte pravo glasa i dr., a K. Cetkin uređuje i časopis posebno namenjen problemima radnica – „Ravnopravnost“.

U *Italiji* feminizam još (kraj XIX veka) nije dobio razmere pokreta. Osnovni uzroci svakako leže u sporom ekonomskom razvoju društva, uz dugo zadržavanje preživelih feudalnih odnosa i ograničen razvoj industrije, političkoj rascepanosti (do 1870. godine), zatim u krajnje restriktivnoj i zakasneloj demokratizaciji društva i, svakako, velikom uticaju katoličke crkve u društvu uopšte, a posebno među ženama. Ipak, ma kako usporen, razvoj društva doveo je do bitnih promena u položaju žene, što je, zajedno sa

uticajima već formiranih pokreta u drugim zemljama, delovalo na pokretanje italijanskih žena u pravcu organizovanije feminističke akcije. Posebno treba istaći zasluge Ane Marije Moconi (Anna Maria Mozzoni) i Ane Kulišov (Anna Kuliscioff) za aktiviranje procesa, s jedne strane, senzibilizacije mase žena, a s druge, za uvođenje u opštepolutičku problematiku specifičnih feminističkih tema. A. M. Moconi deluje u dugom periodu od 1864. do 1920. godine. Izrazito feministička orijentacija sprečava je da se u potpunosti uključi u bilo koju političku organizaciju. Mada se uključuje u borbu Macinija (Mazzini), radikala a potom i socijalista, distancira se kad god oseti da se potiskuje u drugi plan, ili loše postavlja, pitanje „reformne“ koja nju prvenstveno interesuje. Njene polazne ideje su izrazito racionalističko-prosvetiteljske: žena mora upoznati sopstvenu ličnost, odbaciti teret pogrešnih shvatanja i negativne tradicije. Religija, običaji i shvatanja društva značajni su faktori koji negativno određuju položaj žene. Pod uticajem Flore Tristan, izjavljuje da žene, osuđene da budu ograničene vremenom u kojem žive, običajima i savijene pod teretom predrasuda, postaju „parije ljudskog društva“. U delu „Žena i njeni društveni odnosi“ nastoji da otkrije pravu prirodu odnosa koji žene povezuju s društvenim shvatanjima, religijom, porodicom, pravom, naukom i društvom uopšte. Utvrđujući njen potčinjen položaj u društvu, ističe da je došao trenutak da se ženi prizna „zrelost“, koju je i pokazala svojim učešćem u *Risordimentu*. U pogledu njenog položaja u porodici, istupa protiv teze o večnoj i nepromenljivoj patrijarhalnoj porodici, dokazujući postojanjem „društvenih“ porodica, zasnovanih na drugačijim običajima, njenu istoričnost i promenljivost. Nakon analize svih navedenih odnosa, završava delo serijom reformi za koje se žene moraju boriti, a koje se odnose na opšte obrazovanje, izborno pravo, ravnopravnost supružnika i odvojene imovine, iste kazne za iste delikte, slobodan pristup ženama u sva zanimanja i sve aktivnosti. Ovako široko zasnovana ideja emancipacije navela ju je da se snažno suprotstavi ekonomističkom redukcionizmu socijalističke partije. Osnovana 1892, Socijalistička partija Italije dugo nije uspela da odredi pravo mesto ženskom pitanju u svom programu. Baveći se u osnovi samo problemima ženskog rada i zaštitom na radu, ostaje u suštini neodređena prema zahtevima koji su prevazilazili ovu tematiku. Na uključivanju u program SPI i specifičnim pitanjima emancipacije žene uporno insistira jedna grupa žena socijalista, među kojima se posebno ističe ruska emigrantkinja Ana Kulišov. Objavivši 1890. godine „Monopol muškarca“, ona se pita: „Kako je moguće izdvojiti žensko pitanje od drugih društvenih problema, koji imaju korena u

nepravdi, koji imaju za osnov privilegije, jednog pola ili jedne klase?“ Ali, nastavlja. „Iskustvo drugih žena i, pre svega, moje sopstveno, naučili su me da ako se na rešavanju mnogostrukih i složenih socijalnih problema angažuju brojni muškarci... to nije slučaj kad se radi o problemu privilegija muškarca u odnosu na ženu... Svi muškarci, sem malobrojnih izuzetaka, svoju privilegiju smatraju prirodnom...“¹¹ S jedne strane, naglašava rešenje ekonomskih problema kao prvi korak u oslobođenju žene, dok s druge, s jednakom pažnjom analizira psihičke i moralne posledice koje na ženi ostavlja njen potčinjeni položaj. Dve godine kasnije napustiće ovako široko stanovište i kategorički izjaviti da se žensko pitanje ne rešava u sferi etike, već čiste ekonomije, koja ženu gura u oblasti proizvodnje i politike i koja će ženu emancipovati i u odnosima s drugim polom. „Kad žena postane dovoljna sama sebi, promeniće se i sadržaji njenog odnosa s drugim polom.“¹² Ovaj automatizam – ekonomsko oslobođenje dovodi samo po sebi do emancipacije žene i u svim drugim oblastima – označava u najpotpunijem smislu suštinu stavova SPI prema ženskom pitanju i dovešće do žestoke polemike sa A. M. Moconi i drugim feministkinjama. Do najžešćeg sukoba došlo je povodom predloga SPI za donošenje zakona o zaštiti žena i dece na radu. Smatrajući da će ovakav zakon u krajnjem efektu isključiti žene iz najkvalifikovanijih zanimanja, udaljiti ih iz proizvodnje uopšte i vratiti u izolaciju doma, Moconi posebno izražava strah zbog sumnje da upravo motivi „zaštite“ opravdavaju i sankcionisanje njene inferiornosti. Optužujući je za „sitnoburžoasku ideologiju“, tvrdeći da ignoriše potrebe proleTERSKE mase žena, Kulišov odgovara da upravo ovakve argumente koristi kapitalistički sistem da bi odbio sve zahteve u pogledu radničkog zaštitnog zakonodavstva.

U *Francuskoj* se pokreće u okviru feminističkih ideja jedna nova oblast pitanja. Uz zahteve za političku i zakonsku ravnopravnost, u uskim intelektualnim krugovima pojavljuje se i zahtev za „slobodnu ljubav“. Žorž (George) Sand je protagonist ove ideje koja nalazi odjeka ne samo u okvirima malograđanskih intelektualki, tzv. „superiornih žena“, nego i šire. U suštini, literarna romantičarska ideja „slobodne ljubavi“ imala je odjeka i u carskoj *Rusiji* gde se na tu temu odvija prepiska između Ines Arman (Inesee Armand) i Lenjina, koji razotkriva buržoaski karakter i konfuznost čitave zamisli. Smatrajući da zahtev za slobodnu ljubav zapravo sadrži zahtev za oslobođenje od ozbiljnosti u ljubavi, oslobođenje

¹¹ Navedeno prema M. Alloisio, M. Ajo: *La donna nel socialismo Italiano*, Lericci, Cosenza, 1978, str. 5.

¹² *Op. cit.* str. 6.

od prokreacije i pravo na preljubu, Lenjin ga ocenjuje kao potpuno neprihvatljiv i „ni u kom slučaju proleterski“.

Dvadesetih godina našeg veka, priznanje izbornog prava ženama¹³ označilo je kraj sifražetskog pokreta. S druge strane, dolazi do novog talasa antifeminizma i mizoginije. Čuju se optužbe: feminizam je faktor razdvajanja društva i anarhije; on označava kraj svake obaveze i dužnosti u porodici; opasnost je feminizma u zahtevima koji od žene treba da načine autonomno, moralno i ekonomski ravnopravno biće, što je u krajnjoj liniji ekvivalent socijalizma¹⁴. Ekonomska kriza podstiče ideje o „reintegraciji“ porodice, koja definitivno i kompletno posvećuje ženu kući i porodici. Fašistički režimi u Italiji i Nemačkoj sistematski i progresivno lišavaju žene svih njihovih dotadašnjih postignuća. Ponižavane, izolovane, potisnute na margine društva, tretirane su kao mašine za proizvodnju vojnika. Čuvena „3K“ [Kirche (crkva), Küche (kuhinja), Kinder (deca)], postaju definicija „idealne žene“. Boriti se protiv feminizma predstavlja demonstraciju moralnosti i progresivnosti. Feminizam privremeno silazi sa svetske scene. Nakon Drugog svetskog rata bivaju i u Italiji (1945) i u Francuskoj (1946) konačno priznata izborna prava žene. Uspostavljena je formalna ravnopravnost muškarca i žene. I upravo kada se činilo da je udovoljeno svim zahtevima žena, pojavljuje se jedna autorka, *Simon de Bovoar*, sa knjigom „Drugi pol“ koja otvara novo poglavlje borbe i nagoveštava ono što će postati poznato pod nazivom neofeminizam.

Strogo uzevši, „Drugi pol“ ne čini deo novog feminističkog pokreta. Objavljen 1949. godine, čitave dve decenije prethodi razbuktavanju političkih pokreta za oslobođenje žene. Tek 14 godina kasnije pojaviće se prva naredna knjiga iste tematike – „The Feminine Mystique“ – Beti Friden (Betty Friedan). Ipak, „Drugi pol“ je odigrao značajnu ulogu i imao izuzetno veliki uticaj na prvu generaciju neofeministkinja. Stoga je najpogodniji da i u ovom radu označi kraj prvog poglavlja, posvećenog istorijatu ideje feminizma i da istovremeno nagovesti naredni odeljak koji se bavi savremenim pokretom.

„Drugi pol“ je čitavoj generaciji žena izašlih iz rata ponudio na razmišljanje neobično lucidnu analizu njihovog položaja, ukazujući na osnovne elemente nove opresije žena. Novo i zapanjujuće u vezi sa ovim delom, za prvu čitalačku generaciju, nije toliko njegov

¹³ U Engleskoj 1918; 1919. u Nemačkoj, Austriji, Švedskoj i Čehoslovačkoj; 1920. u SAD; 1922. u Mađarskoj; 1923. u Holandiji itd.

¹⁴ Navedeno prema G. C. Odorisio: *Storia dell' idea femminista in Italia*, ERI, Torino, 1980, str. 168.

feminizam, koliko smelost naučnika koji je prekršio udobne granice specijalizacije, vladajućeg principa u tadašnjim akademskim disciplinama. „Drugi pol“ se kreće između biologije, istorije, literature, antropologije i sociologije, koristeći sve što su ove discipline mogle doprineti u rasvetljavanju položaja žene i značenja polnih razlika. U naučnim krugovima pedesetih godina upravo snaga koja je proizlazila iz ovako širokog multidisciplinarnog pristupa kritikovana je kao slabost: budući da niko, smatralo se, ne može biti specijalista u toliko različitih oblasti, čitavo je delo sumnjive vrednosti.

Autor, sa svoje strane, delu pristupa bez prevelikog entuzijazma: ističe već u predgovoru iritiranost što je prisiljena da se bavi i dalje problemom „o kojem je sve rečeno, a ipak je sve ostalo da se kaže“.

U analizu „ženskog pitanja“ Simon de Bovoar uvodi nov vrednosni kriterijum: egzistencijalistički moral. Ne radi se, dakle, o proceni položaja žene u odnosu na opšte interese društva, ili na njenu pojedinačnu sreću, već u odnosu na njeno postavljanje kao autonomnog bića pred sopstvenu slobodu i mogućnosti. Osnovna kategorijalna aparatura u ovoj analizi sadrži pojmove „izbora“, „slobode“, „projekta“, „transcedencije“ na jednoj i „determinizma“, „imanencije“, „alijenacije“ i „drugacijosti“ na drugoj strani.

Grubo pojednostavljeno, centralna tačka egzistencijalizma Simon de Bovoar je ideja da ljudsko biće prisvaja značenje njegovog ili njenog života u akcijama i projektima. Svaka svest se definiše kao subjekt suprotstavljajući se drugim svestima i određujući ih kao objekte. Svaka svest je transcendencija koja postiže svoju slobodu neprekidnim samoprevazilaženjem prema drugim slobodama. Ljudsko biće koje ne praktikuje ovu slobodu pada natrag u stanje imanencije i sloboda mu biva degradirana, svedena na faticitet. Ako jedna osoba blokira i onemogućava slobodu druge, to predstavlja opresiju. Žena je vrhovni „Drugi“ suprotstavljajući se kojem muškarac definiše sebe kao subjekt. Ali, ne recipročno, što bi značilo da je i on objekt ženinog subjektiviteta, već u aktu psihičke opresije. Žena je arhetip opresovane svesti: drugi pol. Njene su biološke karakteristike iskorišćene tako da je postala sabiralište otuđenja muškarca – ona sadrži mušku drugacijost i na taj način joj je negirana sopstvena ljudskost. Ono što određuje položaj žene i redukuje njenu autonomnu slobodu jeste to što mora živeti u svetu koji je smatra „drugim“, određuje je tek u odnosu s drugim subjektom, koji je, pak, transcendiraju i osuđuje na imanenciju. Niko se ne rađa kao žena – ženom se postaje. Štaviše,

ona je stvorena za muškarčeve potrebe. Tako se kristališe ideja koja predstavlja lajt-motiv dela – opresija žene nije prirodna već sociokulturna činjenica. Ne postoji „ženska priroda“, biološki preetablirana, koja bi opravdala polnu segregaciju. Tačno je da postoje razlike, naročito u morfologiji i seksualnosti, ali one su nedovoljne za objašnjenje vajakadašnje i uporne muške dominacije. Potčinjavanje vrsti samo je jedan od osnovnih elemenata položaja koji žena zauzima u svetu. „Nije inferiornost žena determinisala njihovu istorijsku beznačajnost, njihova je istorijska beznačajnost dovela do inferiornosti.“ Osnovna i konstantna karakteristika položaja žene je odricanje mogućnosti da zajedno s muškarcima bude priznata kao odgovorna za hod istorije. Životinje ponavljaju i očuvaju; čovek stvara i pronalazi. Sve što je specifično ljudsko koncentrisano je u muškarcu; sve što je zajedničko ljudskom i životinjskom svetu koncentrisano je u ženi. Mada veliki broj žena nalazi zadovoljstvo u životu „drugog“ i privilegijama koje takav položaj donosi, ima ih koje se ne bore i zato što je protivnik odviše jak, a opresija odviše stara. Čitava kultura, zakonodavstvo, filozofija i religija zasnovani su na ideji da je podređena uloga žene prirodna, bogomdana.

Za Simon de Bovoar samo kolektivna promena svesti žena može dovesti do promene; žene moraju shvatiti da ne postoji unapred određena „ženska sudbina“, da se sve može promeniti ako sopstvenu sudbinu uzmu u svoje ruke.

Široko multidisciplinarno ishodište ipak nije omogućilo Simon de Bovoar da prevaziđe, u suštini, uske okvire kulturalističkog pristupa i granice u osnovi individualističke koncepcije. „Drugi pol“ nije poziv na konkretnu političku akciju, niti ima značajnije implikacije na tom planu.

Kako sama autorka izjavljuje, preživeli su stari feministički zahtevi za priznavanje prava ženama. Novi cilj je u objašnjenju i spoznaji.

II poglavlje

GLAVNI PRAVCI U SAVREMENOM FEMINISTIČKOM POKRETU

Do pojave novog talasa feminizma, tj. savremenog feminističkog pokreta, dolazi šezdesetih godina XX veka. Savremeni feminizam predstavlja proizvod specifičnih uslova života u razvijenom kapitalizmu, te posebnih problema s kojima se u ovakvom društvu suočavaju žene (naročito one visokoobrazovane). Neposredne političke korene pokreta mogli bismo locirati u radikalizaciji, političkoj i ideološkoj, koja karakteriše ovaj period, a naročito se izražava studentskim pokretima i novom levicom.

1. Sjedinjene Američke Države

U određivanju uslova nastanka američkog pokreta, koji uživa nesumnjiv istorijski primat u svetu, potrebno je ukazati i na izvesne specifičnosti američkog društva. Masovna proizvodnja izazvala je i potrebu za još masovnijom potrošnjom, što je dovelo do pojave tzv. *prosperitas americana*, posebnog oblika „društva obilja“. Visoki prihodi i relativno razvijeni oblici socijalne sigurnosti stanovištva učinili su da klasno-proletersko pitanje dobije oblik različit, ne samo od klasičnog, već i od forme karakteristične za mnoga savremena kapitalistička društva. Problem „najamnog rada“ u izvesnoj meri se pomera iz ekonomske u političku, ili sociopsihološku sferu. Tome treba dodati i sve veće učešće „belih okovratnika“ u ukupnoj masi najamnih radnika, sa svim problemima koji prate njihov položaj. Odsustvo revolucionarnog radničkog pokreta i tradicija statusno-reformističkog sindikalizma takođe su bitno uticali na organizaciono i idejno oblikovanje feminističkog pokreta. S druge strane, položaj američke žene je takođe unekoliko specifičan.

Beti Friden objavljuje 1963. godine „*Feminine Mystique*“ u kojoj se po prvi put javno analizira problem prosečne američke domaćice, tzv. „problem bez imena“, jer ne ulazi u istu kategoriju s tada imenovanim, priznatim i analiziranim problemima. Naizgled emancipovana i samostalna, često oslikana u štampi kao nova inkarnacija matrijarhata, prosečna je američka žena, ukazuje Friden, u stvarnosti duboko nezadovoljna. Američki politički sistem, na rečima otvoren prema ženama, u praksi se pokazao totalno nesposoban da za njih promoviše bilo kakav položaj drugačiji od

tradicionalnog. Ipak, jedna se očigledna promena odigrala. Nove domaćice nisu više „pionirke“ XIX veka, niti nepismene buržujke, već obrazovane mlade žene, često s diplomama najboljih koledža. Društvo blagostanja nudi im do tada nezamislivo izobilje kućnih aparata, automobila, odeće... Ali, potrošnja, hobi, dobrotvorna društva i nova psihologija seksualnog konzumizma ne uspevaju da prikriju suštinsku, unutrašnju prazninu života domaćice. Nezadovoljstvo Amerikanki je nov fenomen koji se ne može objasniti klasičnim tegobama – siromaštvom, bolešću, glađu... „Ove žene osećaju glad koju hrana ne može zadovoljiti.“ Njima stvari ne nedostaju, naprotiv, često ih imaju i suviše.

„Neuroza“ američkih žena rađa se iz zahteva za društveno angažovanje drugačije od tradicionalnog, iz sukoba između njihovih sposobnosti, kulture, akademskih zvanja i uloge koja im je poverena. Svi su putevi izgledali otvoreni: zapošljavanje, profesionalna karijera, pravo glasa, visoko obrazovanje... „Mistika ženstvenosti“ sprečavala je da slobodno i krenu tim putevima.

U politizaciji američkih žena ponovo je rasni sukob odigrao značajnu ulogu. Po drugi put u istoriji žene masovno ustaju u odbranu prava „obojenih“ – crnaca i u toj borbi stiču i političku svest o svom položaju. (Rasni problem u tom smislu nepoznat je u Zapadnoj Evropi.)

Američki feministički pokret se od samih početaka manifestuje u velikom broju različitih grupa, stilova i organizacija. Varijacije su gotovo neograničene. Ipak bi se mogla izvršiti gruba diferencijacija u dve osnovne orijentacije: reformističku i radikalnu.

Reformističko krilo naziva se često u SAD i starijim, delom zbog prosečne starosti pripadnica, a delom i zato što je istorijski prethodilo radikalnom. Sačinjavaju ga formalne organizacije od kojih je najistaknutija i najstarija NOW (National Organization for Women), zatim NWPC (National Women's Political Caucus), FEW (Federally Employed Women) – takozvano „desno krilo pokreta“ (po sopstvenom određenju), WEAL (Women's Equity Action League) i još pedesetak različitih organizacija zaposlenih žena. Mada programski ciljevi ove starije grane pokrivaju široko polje, aktivnosti su im uglavnom koncentrisane na pravne i ekonomske reforme. Po organizaciji je izrazito tradicionalno, u skladu sa opštim obrascem formalne demokratije. Rad se odvija po lokalnim ograncima (chapters) koje povezuju nacionalna (savezna) tela u kojima rade odbori biranih funkcionera i direktori. Počevši kao strogo hijerarhizovane (top-down) nacionalne organizacije, nikada nisu stekle razvijeniju osnovu. Prvobitno članstvo sačinjavali su žene i muškarci profesionalno

zainteresovani za ovu problematiku, a proširivanje članstva ostalo je u okvirima zaposlenih belih žena srednje klase.

Prvi neposredni poticaji za formiranje NOW (formirana je 1966. godine na inicijativu B. Friden) došli su po osnivanju Kenedijeve Predsedničke komisije za položaj žena. Rezultati rada Komisije objavljeni su 1963. godine u publikaciji „Američka žena“ i brojnim narednim tekstovima u kojima se iznose podaci koji pokazuju u kojoj meri su žene, i dalje, lišene mnogih prava i mogućnosti. Slede brojne državne komisije sa sličnim istraživanjima. Aktivnosti federalne komisije i državnih komisija trojako su delovale na nastanak pokreta: prvo, time što su dovele u vezu veliki broj aktivnih žena; drugo, što su objavljeni podaci definitivno dokazali neravnopravan položaj žene i stvorili uverenje, i kod ranije nezainteresovanih, da se nešto mora učiniti; i konačno, ovi izveštaji su stvorili klimu očekivanja da će nešto i biti učinjeno. Tokom ovog perioda još su dva momenta bila od značaja za formiranje NOW: objavljivanje „Feminin Mystique“ B. Friden i uvođenje 1964. godine „pola“ u VII Title „Civil Rights Act“, kojim se zabranjuje diskriminacija u zapošljavanju.

Konzervativizam ovog krila jasno je izražen nastojanjem da se žene integrišu u većoj meri u postojeći sistem (koji sam po sebi ne zahteva izmenu, već pre „dopunu“) i zahtevima ne samo da ne uključuju promene u društveno-ekonomski i politički sistem već ostavljaju netaknute i osnove postojeće porodične organizacije i seksualnosti.

Ako reformističko krilo pokazuje relativnu idejnu i organizacionu homogenost, stvar stoji sasvim drugačije s *radikalnom granom pokreta*. Ono što im je zajedničko jeste shvatanje da oslobođenje žene ne može biti dostignuto u okvirima postojećeg sistema i zahtev za korenitu promenu strukture društva i sistema vrednosti. Uz uvažavanje činjenice da svaka klasifikacija predstavlja osiromašenje stvarnosti (što je posebno tačno za tako heterogenu pojavu kakva je u današnjoj fazi radikalni feminizam), čini nam se najprihvatljivijim osnovno razlikovanje na: a) „političke“ (*politicos*), koje smatraju da je žensko pitanje deo šire borbe za socijalističku promenu, lociraju izvore opresije u porodici kao prvoj instituciji privatne svojine i *in extensio* u kapitalizmu i b) „feministkinje“ (*feminists*), koje žensko pitanje shvataju kao *Pitanje* i, mada su mnoge takođe kritički orijentisane prema kapitalizmu, utvrđuju muški usmerene i definisane socijalne institucije i vrednosnu strukturu u kojoj se stvaraju stereotipi ljudi na osnovu njihovih polnih uloga, uzrocima potčinjenog položaja žene.

Do izražavanja ovih različitih orijentacija došlo je već 1968. godine na prvoj nacionalnoj konferenciji Pokreta za oslobođenje žena. „Političke“ su tvrdile da Pokret može biti shvaćen samo kao analitičko sredstvo za objašnjenje i interpretaciju nezadovoljstva žena – sredstvo za eliminisanje opresije žena je socijalizam. „Feministkinje“, s druge strane, u svojim teorijskim stavovima uglavnom insistiraju na polnim ulogama i „sticanju svesti“ žene kao metodu za uklanjanje polne diskriminacije. U međusobnom odnosu „političke“ zapravo negiraju različitost između njih i „feministkinja“, koje, naprotiv, insistiraju na razlici, ističući ideju da suština opresije žene leži u sistemu segregacije prema polu i da sam napad na kapitalizam ne rešava problem. Ono što treba izmeniti jeste sistem polnih uloga.

„Političke“ pokušavaju da feminizam uklope u radikalnu kritiku društva. Jedna grupa, koja je prethodno usvojila marksističku orijentaciju nove levice, naglašava feministički aspekt socijalističke analize: opresija žene je direktna posledica klasne opresije. Od zamerki „feministkinjama“ da organizuju „žene oko ženskih pitanja“, naglašavaju buržoaski lični aspekt opresije, a zamagljuje materijalnu eksploataciju žene i muškarca, te da im nedostaje „revolucionarni potencijal“, s vremenom one dolaze na stanovište da „ustanovljavanjem (u ime marksističke klasne analize) dihotomije između 'buržoaskih', ličnih i psiholoških formi opresije, s jedne, i 'realnih', materijalnih formi, s druge strane, mehaničko shvatanje modela klasne podele zamenjuje dublje razumevanje mehanizama kojim ova dva oblika represije ovise jedan o drugom i podstiču jedan drugi“.¹⁵

Jedna druga grupa (koju predvodi Roksana Danbar - Roxanne Dunbar) kombinuje marksističke stavove sa analizom položaja crnaca u SAD. Ne samo da SAD, kažu one, imaju klasnu strukturu u tradicionalnom Marksovom smislu već su klase ispresecane kastama. „Kaste“ su po njima, beli–crni, muškarci–žene. Za bilo kakvu značajniju promenu u američkom društvu, neophodno je napasti i klase i kaste.

Treća, manja grupa, naziva sebe „antiimperijalistima“ i kombinuje feminizam sa suprotstavljanjem kapitalističkoj eksploataciji nerazvijenih zemalja, tvrdeći da žene tih zemalja ne mogu biti slobodne sve dok im je zemlja u uslovima strane dominacije.

„Političke“ se, uopšte, kreću uglavnom u okvirima „demokratskog socijalizma“, najčešće izražavajući stavove nove levice o nužnosti

¹⁵ Myrna Wood, Kathy McAffe: *Bread and Roses* u „Voices from Women's Liberation“, A Mentor Book, New York, 1971, str. 416.

revolucije koju će povesti studenti, žene i radnici, a koja ne mora biti nasilna. Često prihvataju ideju radikalne reforme koja bi predstavljala oblik kontinuirane, nenasilne revolucije. U svom odnosu prema „muškom“ radikalnom pokretu „političke“ variraju od potpunog uključivanja do zagovaranja potrebe za postojanjem autonomnog pokreta za oslobodjenje žene, koji bi, iako tesno povezan, ostao nezavisan u odnosu na novu levicu i njene organizacije. Ovaj drugi stav izražavaju M. Vud (Wood) i K. MekAfi (McAfee) kada kažu da „veruju da će se jači pokret za jednakost žena razviti u okviru svakog socijalističkog pokreta jedino zahvaljujući svesnom naporu organizovanih žena, a iskustvo pokazuje da se takva svest ne razvija u pokretima sa očiglednim muškim šovinizmom izraslim iz društva muške supremacije...“¹⁶

„Feministkinje“ (zapravo, radikalne feministkinje u užem smislu) zagovaraju radikalni feministički pokret kao potpuno samostalan, odvojen od svih ostalih političkih pokreta. Polazna premisa im je da su žene uvek bile potlačene. Društvenu osnovu opresije vide u tome što muškarci kao grupa vrše opresiju žena kao grupe; stoga, žene se moraju organizovati i kolektivno suprotstaviti muškoj dominaciji. Kako su žene bile eksploatisane i pre kapitalizma, a po njihovom mišljenju to su i u postojećim socijalističkim društvima, dokidanje kapitalističkog sistema nema uticaja na ravnopravnost žene. Dominacija muškarca je kategorija van „levo“ i „desno“ razvrstanih političkih pokreta te zahteva odvojenu borbu.

Jedna od najpoznatijih grupa ovakve orijentacije je Crvene čarape (*Redstockings*) koju su u Njujorku osnovale Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone) i Elen Vilis (Ellen Willis). Ova grupa, ističući kao osnovni zadatak „podizanje klasne svesti žena“, prva je jasno artikulisala funkciju, cilj i proces takozvanog „consciousness – rising“-a (sticanja svesti) i zagovarala njegovu upotrebu, određujući ga kao strukturni način za prevazilaženje takozvane „getoizacije“ žena između sebe. U „Redstoking manifestu“ iz 1969. godine pišu: „Pošto smo živele tako intimno sa svojim opresorima, izolovane jedna od druge, bile smo sprečene da vidimo svoje lično trpljenje kao političko stanje. Ovo stvara iluziju da je odnos žene s njenim muškarcem stvar međusobnog odnosa dve jedinstvene ličnosti i da se može rešavati individualno. U stvarnosti, svaki takav odnos je klasni odnos i konflikti između pojedinačnih muškaraca i žena su politički konflikti i mogu biti rešeni samo kolektivno...“

Mi u muškarcima određujemo agente svoje opresije. Muška supremacija je najstariji, najosnovniji oblik dominacije. Svi ostali

¹⁶ *Op. cit.* str. 427.

oblici eksploatacije i opresije (rasizam, kapitalizam, imperijalizam, itd.) proširenje su muške supremacije: muškarci vladaju ženama, nekolicina muškaraca vlada ostalima...“¹⁷

U „Manifestu“ je izražena još jedna od bazičnih ideja ove grupe, a to je tzv. „proženska“ orijentacija: da žene nisu ni na koji način odgovorne za svoju opresiju i da muškarci, a ne žene, moraju promeniti svoje ponašanje. Odbijaju ne samo ideju o urođenoj inferiornosti žena već i tezu da je ona rezultat usvajanja društveno utvrđenih vrednosti, „programiranjem“ žene za podređenu ulogu. Ističe se, naprotiv, da je ono što žene čine zasnovano ne na „ispiranju mozga“, već na racionalnoj, svesnoj osnovi. Vrlo realne konsekvence pogađaju ženu koja „skrene s puta“. Na primeru brige oko izgleda, one dokazuju da žene nisu „isprazne i trivijalne“, već vrlo realne. Kad se čuju zahtevi da žene odbace veštačko ulepšavanje kako bi udovoljile muškim predstavama o tome kako one treba da izgledaju i oslobode svoju „prirodnu lepotu“, zaboravlja se da je ženi lep izgled njena „radna uniforma“. Ako se pojavi bez nje, šef (ili muž) će je kazniti, odnosno zanemariti.

„Redstokings“ su otišle, međutim, u krajnost. „Sticanje svesti“ koje je trebalo da bude sredstvo politizacije, postalo je samo sebi cilj. Pod nazivom „političkog“ koncentrisale su se zapravo oko „ličnog“. I s drugom, „proženskom“ idejom dogodilo se isto. Što je počelo dobrom idejom odbijanja da se potlačeni okrivljuju za svoju potlačenost, završilo je zapravo kao „glorifikacija žrtve“. Jer, kakve spoljne promene ponašanja mogu žene postići ako je njihovo ponašanje, zapravo, samo racionalni odgovor na zahteve sistema?

Lociranje problema u okviru sukoba između muškaraca kao grupe, i žena kao grupe, svodi se, u krajnjoj liniji, na jedan oblik biološkog determinizma (žene su inherentno „opressable“) i ne vodi do drugog rešenja sem eliminisanja jedne od grupa.

Orijentaciju ovih grupa ilustruju i njihovi nazivi: WITCH (Veštica), RAT (Pacov), OWL (Sova), „Tooth and Nail“ (Zub i ekser), „Pass the Word, Sister!“ (Prenesi glas, sestro!), „No more Fun and Games“ (Dosta je igre i zabave), „Up from Down“ (Odozdo nagore) i sl.

„Dijalektika pola: razlog za feminističku revoluciju“ (1970) S. Fajerston,¹⁸ najreprezentativniji tekst ove orijentacije, doživeo je desetina izdanja u SAD i preveden je u velikom broju zemalja. Ocene su se kretale od mišljenja da „predstavlja vrhunac razvoja teorije do sada“ (Dž. Mičel - J. Mitchell) do stava da su prezentirane ideje

¹⁷ *Redstoking Manifesto*, objavljen u navedenoj zbirci „Voices...“, str. 109.

¹⁸ S. Firestone: *The dialectic of sex: A case for feminist revolution*, Bantam Books, New York, 1972.

„bliže deliriju nego razumu“ (K. Alzon). Krajnja radikalizacija stavova feminizma i izraziti utopizam predstavljaju najkarakterističnije crte ovog dela. Fajerston se ne zadovoljava time da dovede u pitanje čitavu kulturu i njenu organizaciju, ona zahteva reorganizaciju i nadvladavanje same prirode. Poredeći ciljeve socijalističke i feminističke revolucije, ukazuje na to da – kao što se prva ne zadovoljava time da eliminiše ekonomsku eksploataciju između klasa, već zahteva i dokidanje klasa kao takvih, druga, feministička, zahteva ne samo ukidanje privilegija muškog pola već i čitave polne diferencijacije. Nasuprot čitavoj feminističkoj tradiciji, koja se zasnivala na poricanju urođene „prirodne“ razlike među polovima, Fajerston prihvata njihovo postojanje. Žene i muškarci su, dakle, „prirodno“ različiti, ali „ono što je prirodno, nije i pravedno“. Očigledno da nauka i tehnika danas bitno menjaju prirodu – „vlast carstva prirode više nije apsolutna... čovečanstvo prerasta prirodu: ne možemo više opravdavati održavanje diskriminatornog polnog klasnog sistema na osnovi njegovih korena u prirodi...“¹⁹ I dalje, mada čovek može ovladati svojom biološkom prirodom koja je stvorila tiraniju muškarca nad ženom i decom, ne vidi razlog zašto bi muškarci odustali od te tiranije. Čak i kada bi bila eliminisana biološka osnova ove operacije, to samo po sebi ne bi garantovalo i njeno dokidanje; naprotiv, kontrola rađanja mogla bi poslužiti i za jačanje eksploatacije. Predviđajući postrevolucionarno feminističko društvo u kojem polne razlike neće značiti i kulturne, piše: „Reprodukcija vrste od strane jednog pola za dobrobit oba, biće zamenjena (ili bar sa mogućnošću izbora) artificalnom reprodukcijom: deca će se rađati od oba pola jednako, ili pak nezavisno od oba... Ovisnost deteta o majci, i obratno, biće zamenjena bitno skraćenom ovisnošću o grupi drugih uopšte, a preostala bilo kakva inferiornost odraslih u pogledu fizičke snage biće kulturom kompenzirana. Podela rada će biti okončana eliminisanjem rada uopšte (cybernation). Tiranija biološke porodice biće uništena...“²⁰ Za Fajerstonovu, kao uostalom i za sve utopiste, ovo će društvo biti definitivno, jer će biti eliminisani svi kontrasti i sukobi. Konačni cilj kompleksnog preobražaja je reintegracija „muškog“ i „ženskog“ u stvaranju jedne nove, androgine kulture u kojoj će se oba elementa izražavati u savršenom stapanju.

Čitajući ovaj tekst, ne može se oteti utisku da autor svesno konstruiše društvo ne vodeći računa o realnim okolnostima i pretpostavlja „ostvarivost“ svojih ideja, utopizam čija snaga leži u sposobnosti da zamisli svet i rešenja drugačija od postojećih, svet slobodnih i

¹⁹ *Op. cit.* str. 10.

²⁰ *Op. cit.* str. 11.

dobrih ljudi neopterećenih radom i nezadovoljenim potrebama.

Za čitavo je radikalno krilo u organizacionom pogledu karakteristično svesno i odlučno odbijanje bilo kakve formalne organizovanosti, a posebno hijerarhijske strukture. Umesto nacionalne organizacije, veze između grupa koje broje od pet-šest pa do nekoliko desetina članica, zasnovane su uglavnom na ličnom prijateljstvu. Ove su grupe glavne organizacione jedinice i osim funkcije jednostavnog dovođenja u vezu, okupljanja žena (ono što su fabrike za radnike, kampus za studente, ili geto za crnce), imaju i zadatak da služe kao mehanizmi socijalne promene unutar ličnosti i van nje. Kao strukture, posebno su organizovane u cilju promene shvatanja učesnika o sebi i društvu kao celini. Metode borbe za postavljene ciljeve su vrlo šarolike i kreću se od osnovne, „sticanja svesti“, preko najrazličitijih oblika protestnih akcija, manifesta i pamfleta, do uličnog pozorišta.

2. Zapadna Evropa

Izvesnim objektivnim karakteristikama položaja žene u Zapadnoj Evropi (diskriminacija i nadeksploatacija ženske radne snage, sociopsihološko određenje žene kao manje vrednog, podređenog pola) pridružio se šezdesetih godina ideološki revolt, opšta kriza vrednosti buržoaskog društva izražena kontrakulturom nove levice i, posebno, masovnim studentskim pokretima, da bi udruženi proizveli pojavu masovnog pokreta za oslobođenje žene. Zahvaćene opštom atmosferom nezadovoljstva i zahteva za radikalnu društvenu promenu („Ništa više neće biti kao što je bilo!“), mlade intelektualke i studentkinje ubrzo se nalaze gurnute u tradicionalne, podređene uloge i u odnosu sa svojim „drugovima“. Umesto „andela domaćeg ognjišta“ postaju „andeli šapirografa“. U isto vreme iz SAD stižu vesti o brojnim i raznovrsnim akcijama već relativno oformljenog i militantnog (često i spektakularnog) ženskog pokreta. Uviđajući da ovaj revolucionarni zamah zapravo zaobilazi ženu, da kritika sistema, odbacivanje autoritarnosti, oduševljenje neposrednom demokratijom, mimoilazi zahteve žena da lično učestvuju u preobražaju i da se postavi problem njihovog specifičnog položaja – žene reaguju. Formiraju se prvi segmenti, sve brojniji i raznovrsniji, onog što će postati poznato kao pokret za oslobođenje žene. Mada ovi pokreti danas postoje u svim zemljama Zapadne Evrope, različiti društveno-ekonomski uslovi, različite tradicionalne vrednosti i sistem kulture uopšte, kao i razlike u političkom životu, omogućili su da se pojave i odgovarajuće raz-

like u naglascima i zahtevima pokreta, od zemlje do zemlje. Stupanj ekonomskog razvoja i učešće žena u društvenoj proizvodnji bitno su različiti, s jedne strane u Italiji (oko 18 posto zaposlenih su žene), a s druge strane u Finskoj koja se sa 46 posto žena u ukupnom broju zaposlenih 1978. godine približila odnosu 1:1. U pogledu odnosa političkih snaga, razlike su takođe znatne – od SR Nemačke, gde čak postoji poznata zabrana rada u javnim službama za komuniste, levičare i simpatizere, do Italije ili Francuske, gde partije levice (socijalisti i komunisti, pre svega) imaju izrazito snažan uticaj, čak toliki da preuzimaju vlast. U pogledu tradicionalnih vrednosti i kulture, opet možemo suprotstaviti Italiju, sa snažnim uticajem katolicizma, i uopšte mediteranske zemlje, koje neguju kult muškosti kombinovan s drastičnom diskriminacijom žene, skandinavskim zemljama, na primer, u kojima žena tradicionalno uživa mnogo veću slobodu u društvu, kao i u porodici. Ove su razlike podstakle neke autore da predlože klasifikaciju na: a) skandinavsku, b) zapadnoevropsku u užem smislu (SR Nemačka, Engleska) i c) mediteransku (Italija, Francuska) varijantu pokreta. Ipak nam se čini opravdanim razlikovanje prema različitim shvatanjima uzroka i objašnjenja opresije žena, te različitim pravcima i metodama borbe za oslobođenje žene, na reformističko, radikalno i, kao posebno značajno, usmerenje koje se najčešće označava kao socijalističko (komunističko) – feminističko.

Reformističko krilo – Često se u tekstovima koji se bave tematikom savremenog zapadnoevropskog feminizma ovo krilo i ne pominje, što bi moglo značiti da autori ne smatraju da ono čini deo pokreta. *Stricto sensu*, ono to i nije. Nastalo dosta ranije, po svojoj idejnoj orijentaciji, kao i organizaciji, dosta se razlikuje od ostalih delova pokreta. Čine ga uglavnom formalno strukturirane organizacije, nastale nakon Drugog svetskog rata, koje se zalažu za bolju integraciju žene u postojeće društvo. Na izvestan način se, zahtevima za „blagovremeno“ poboljšanje sudbine žene, zapravo zalažu za usklađivanje dvostruke uloge, zaposlene žene i domaćice. Ovakav pristup često se pojavljuje kao promovisanje neke vrste „emancipovane, moderne domaćice“. M. Albistur i D. Armogate²¹ predlažu sledeću klasifikaciju ovih organizacija: a) one koje su po programu i strukturi srodne nekoj političkoj partiji (npr. „Chosir“, „Le mouvement democratic feminin“, „Le club Louise Michel“ koji su vezani za Socijalističku partiju Francuske); b) one koje žele totalnu apolitičnost, iako se izvesne ideološke preferencije ne mogu isključiti (npr. Le Conseil National des Femmes,

²¹ U: *Histoire du feminisme francais*, Des femmes, Pariz, 1977, str. 447.

La Federation Nationale des Femmes, La Ligue pour le Droit des Femmes...), i c) paraprofesionalne organizacije koje okupljaju žene slobodnih profesija (npr. „L'Association Francaise des Femmes medecins“, „L'Association Francaise des Femmes des carrieres juridiques“...). Iako je ova klasifikacija ponuđena za situaciju u Francuskoj, pandani ovih organizacija mogu se naći u svim zapadnoevropskim zemljama. Najveći problem ovih organizacija predstavlja njihovo nastojanje da probleme žene analiziraju u okvirima ideološke neutralnosti, što ih zapravo ograničava na sferu parcijalnih revandikacija. U nastojanju da pomire alternative koje ženama nudi društvo (ili da budu „dobre“ supruge i majke, ili da „imitiraju muškarce“ i prave karijeru van kuće) putem tačno određenih reformi ograničenog dometa, otupljuju zapravo dalju radikalizaciju gorućeg problema žene u savremenom razvijenom društvu.

Radikalni feminizam – Na evropskom tlu ova orijentacija nikada nije uspjela da dobije onaj značaj i masovnost koje je postigla u SAD (gde je to bilo moguće, po našoj oceni, prvenstveno zbog nepostojanja značajnijeg revolucionarnog radničkog pokreta). Svoj najviši uspon ovo krilo je dostiglo negde oko 1970. godine i od tada ima sve manje uticaja. Početni zamah ovog pravca donekle je rezultat i nespremnosti tzv. tradicionalne (ali i nove) levice da u punoj meri spozna revolucionarni potencijal pokreta za oslobođenje žene, tretiranja „ženskog pitanja“ kao marginalnog ili, pak, „odloženog“, čije se rešenje ostvaruje samo od sebe nakon uništenja kapitalizma i uspostavljanja društva na novim, socijalističkim osnovama. Da se radilo, zapravo, pre o međusobnom nerazumevanju, nego o različitim interesima, pokazaće se ubrzo, jer će već u neposrednoj budućnosti doći do usklađivanja mnogih stavova i zajedničkih akcija na brojnim pitanjima. Svoje nezadovoljstvo izraziće italijanske feministkinje 1970. godine u Manifestu „Rivolta femminile“ rečima: „Civilizacija nas je odredila kao inferiorne, crkva nas nazivala polom, psihoanaliza izdala, marksizam nas prodao hipotetičnoj revoluciji...“.²² Manifest je nastao kao izraz jedne serije autonomnih grupa koje će kasnije sukcesivno prihvatati naziv *Kolektivi feminističke borbe*. Ove grupe predstavljaju najekstremniju liniju italijanskog pokreta, koju karakteriše napad na „muški šovinizam“, odbijanje svakog saveza s muškarcima, protivljenje seksualnom odnosu u kojem postoji odnos dominacije, traganje za alternativnim oblicima seksualnosti i sl.

Feministička grupa iz Trenta reprezentuje jedan drugi vid radi-

²² *Manifesto Rivolta femminile*, objavljen u R. Spagnoletti: „I movimenti femministi in Italia“, Savelli, Roma, 1978, str. 105.

kalnog feminizma – polnu diferencijaciju određuju kao kastinski sistem. Polazeći od uporedne analize položaja crnaca u američkom društvu i žena (gde je očigledan uticaj američkog pokreta), utvrđuju da im je položaj definisan fizičkim karakteristikama, koje ne mogu promeniti iz očiglednih bioloških razloga. U „kastu“ se ulazi rođenjem i nikakva individualna akcija ne može izmeniti tu situaciju. I kao što su američki crnci otkrili da koren njihove potlačenosti nije samo u pripadnosti određenoj klasi već i u boji njihove kože, te da se moraju boriti protiv društva koje „osim što je kapitalističko, još je i belo“, tako se i žene moraju boriti protiv društva koje je ne samo kapitalističko, već i muško. I zato, 1971. godine: „Naš pokret mora biti pokret samo žena, jer mislimo da ne može postojati zajedništvo između muškarca i žene bez prethodnog zajedništva među samim ženama... U okviru kaste žena ima problema koji su specifični za ovu kastu...“²³

Orijentacija na borbu polova, na jedinstvo svih žena bez obzira na klasnu pripadnost, na ženski šovinizam suprotstavljen muškom, bila je ipak kratkog veka i nikad nije uspela da zadobije širu podršku.

Socijalistički (komunistički) feminizam – Od samih početaka pokreta javljaju se i grupe koje primenjuju globalno odbacivanje autoritarnosti na specifično „žensko pitanje“, analiziraju položaj žene u širem kontekstu eksploatisanih slojeva društva i čine to uglavnom koristeći marksističku aparaturu. Već 1969. godine Ženski kolektivi studentskog pokreta u Rimu izražavaju seriju specifičnih ženskih problema, uključujući, međutim, borbu žena u široki front borbe svih revolucionarnih snaga protiv kapitalizma. U „Predlogu političke platforme“ ističu sledeće revolucionarne zadatke žene: 1) da bude nosilac specifičnog napada na kapitalistički način proizvodnje, odnosno na podelu rada kojom se vrši izdvanje i diferenciranje rada žena i razbija klasno jedinstvo i na ovom frontu; 2) da nastavlja ovaj napad na kapital sve do njegovog institucionalnog porekla – porodice, tretirane u kapitalizmu kao izvor privatne produkcije domaćeg rada, te ideološke osnove i ekvilibrijuma samog sistema i 3) da angažuje antikapitalistički front na jednoj kulturnoj revoluciji u sopstvenim okvirima, koja bi razjasnila ulogu žena u revolucionarnom procesu i prefiguraciji faze prelaska u socijalizam.²⁴ Specifične zadatke žena može izvršiti „u okviru klasne borbe, (a) ne kao feministički pokret za emancipaciju, koji kao takav, tj. van borbe protiv kapitalističkog načina proizvodnje,

²³ R. Spagnoletti: *I movimenti femministi in Italia*, Savelli, Roma, 1978, str. 176.

²⁴ *Op. cit.* str. 67.

nema nikakav značaj i nikakav ishod...“²⁵

S vremenom, postaje sve izraženija tendencija feminističkih pokreta ka tešnjem povezivanju s naprednim snagama levice. Osnovna zajednička karakteristika ovog pravca je u idejnoj usmenosti, dok organizaciono mogu biti manje ili više bliske nekoj od levih partija ili, pak, funkcionisati gotovo potpuno samostalno u neformalnim grupama. Iako orijentisan na trajno, organsko povezivanje s progresivnim radničkim pokretom i celinom revolucionarnih snaga, ovaj pravac pokreta ipak insistira na autonomnoj revolucionarnoj praksi žena (jer, ako niko danas nema pravo da u ime radnika govori o njihovom položaju i artikuliše njihove zahteve, ko ima to pravo u odnosu na žene?). Iako ne smatra da je opresija žene jedini, ključni oblik eksploatacije, niti (poput radikalnog krila) da je izolovanom, partikularnom borbom žena protiv muškaraca moguće postići njihovo oslobođenje, pripadnice ovog pravca ipak ističu da položaj žene podrazumeva specifične oblike represije i diskriminacije, koji zahtevaju i specifične oblike organizacije i borbe. Opresiju i eksploataciju žene ova struja vidi kao strukturalnu pretpostavku kapitalističkog sistema koji, ako je i nije „izmislio“, tako ju je organski uključio u svoje mehanizme da oslobođenje žene nužno pretpostavlja ukidanje kapitalističkih društvenih odnosa. Sledstveno tome ustaju protiv fundamentalnih vrednosti buržoaskog društva, eksploatacije, autoritarnosti i svih oblika diskriminacije (rasne, polne i dr.). Borbi protiv kapitalizma dodaju i borbu protiv patrijarhalne svesti i kulture uopšte, čija je egzistencija s jedne strane prethodila kapitalizmu, a s druge, kako pokazuju iskustva savremenih socijalističkih zemalja, uklanjanjem kapitalizma ne eliminiše se automatski i patrijarhalizam u društvu, već se samo stvaraju objektivni uslovi za njegovo dokidanje. Ova borba na „dva fronta“ preko specifičnog vida tzv. dvostruke militantije omogućava najnaprednijim, marksistički orijentisanim predstavnicama da nastoje s jedne strane da aktueliziraju u marksističkoj misli neka od „feminističkih pitanja“, a s druge, da pitanjima do kojih je vremenom došao savremeni feminizam pokušaju dati „marksistički odgovor“.

²⁵ *Op. cit.* str. 71.

III poglavje

**SAVREMENI FEMINIZAM
I
DRUŠTVENO-EKONOMSKI
POLOŽAJ ŽENE**

Odnos ekonomskog položaja žene i feminizma može se posmatrati s dva aspekta: prvo, ekonomska eksploatacija rađa nezadovoljstvo i spremnost da se dovede u pitanje društveni *status quo* (a to, upravo, izražava feminizam) i drugo, feminizam je pobudio interes i ponudio niz teorijskih pokušaja analize ekonomskih uzroka i uslova potčinjenosti žene. Međusobno, ova dva aspekta izražavaju dinamičan odnos: analiza ekonomskog položaja žene ukazuje na razloge i opravdanost pokreta kakav je feministički, koji, pak, sa svoje strane podstiče dalje analize.

Feminizam je doneo i jednu novu interpretaciju istorije, tj. proučavanje položaja žene u različitim razvojnim fazama društva. Ovo je doskoro bio zanemaren problem. Proučavana je ili istorija država, a država i politika nikada nisu bile sfere života i rada žene, ili istorija proizvodnih odnosa iz kojih je žena takođe isključena. Život žene odvijao se na marginama društva, van politike i ekonomije, van, dakle, tzv. „javnog“ u oblasti „privatnog“ – u porodici. Porodica je, pak, dugo bila zanemarena oblast buržoaske, ali i marksističke naučne misli. Marksisti su dugo zaboravljali, pod uticajem dogmatskog economicističkog redukcionizma, drugu komponentu društvene osnove, „proizvodnju ljudi“ i njenog nosioca, porodicu. Druga sfera interesovanja feminizma mogla bi se odrediti kao analiza društveno-ekonomskog položaja žene u razvijenom kapitalizmu. Ovde se postavljaju dva osnovna pitanja: položaj ženske radne snage u društvenoj proizvodnji i tzv. „sindrom domaćice“.

U ovom poglavlju problematika će biti izražena, prema navedenim oblastima interesovanja savremenog feminizma, u tri odeljka: 1) istorija društveno-ekonomskog položaja žene; 2) položaj ženske radne snage u društvenoj proizvodnji savremenog razvijenog kapitalizma i 3) uloga „kućnih poslova“ u kapitalističkom sistemu.

1. Istorija društveno-ekonomskog položaja žene

Feministička literatura obiluje tekstovima u kojima se istražuje istorija ljudske porodice, jer, kako se često ističe, istorija porodice

je istorija žene. Nastoji se otkriti kada je i kako žena postala „većina stanovništva u položaju potlačene manjine“. Istoričnost ove specifične opresije, činjenica da je u jednom istorijskom momentu nastala, da je u različitim periodima razvoja ljudskog društva dobijala različite oblike i dimenzije, poslužila je kao ideološko oruđe u rukama pokreta, argument protiv univerzalnosti (u vremenu i prostoru) inferiornosti žene, protiv, dakle, svih neistorijskih – bioloških, religijskih, antropološko-kulturalističkih tumačenja o neizbežnosti patrijarhata.

Delo prema kojem se, zapravo, određuju sva kasnija nastojanja u tom pravcu je poznata *Engelsova* knjiga *Poreklo porodice, privatne svojine i države*. Zasnovano na skromnim rezultatima ondašnjih antropoloških proučavanja (pre svega, Bahofena i Morgana), delo svakako sadrži izvesne ideje koje su kasnija proučavanja ozbiljno dovela u pitanje, ako ne i potpuno opovrgla. Takav je, na primer, slučaj s tezom o postojanju matrijarhata, u smislu gineokratije koja je istorijski prethodila vlasti muškarca – patrijarhatu. Dosađajna proučavanja primitivnih grupa ukazuju, doduše, na postojanje matrilinearnog sistema računanja srodstva, matrilokalnih brakova, avunkulata, ali nema dokaza koji bi potvrdili tezu o postojanju matrijarhata kao sistema ekonomske i društvene prevlasti žene. I pored pokušaja da se zbog ove ili sličnih neadekvatnosti relativizira celokupna naučna vrednost teksta, delo je, po oceni ogromne većine naučnika, sačuvalo metodološki i u osnovnoj ideji svoju validnost i do danas.

Položaj žene nije diktiran ni voljom svemogućeg „tvorca“, niti, pak, nepromenljivom biološkom inferiornošću, već celokupnošću društveno-ekonomskih snaga i odnosa na određenom stupnju razvoja društva. Pojava viška proizvoda u delatnostima koje su u gentilnom uređenju bile domen muškarca – van kuće, izazvala je uz nastanak privatne svojine i svetsko-istorijski poraz ženskog pola. U gentilnom uređenju „podela rada je potpuno prirodna: ona postoji jedino između polova. Muškarac ratuje, ide u lov i ribolov, nabavlja sirovine za hranu i za to potrebno oruđe. Žena se bavi kućom i pripremanjem hrane i odeće, kuva, tka, šije. Svako od njih dvoje je gospodar u svom području: muškarac u šumi, žena u kući...“.²⁶ S prvom velikom društvenom podelom rada, „izdvajanjem pastirskih plemena od ostale mase varvara“, mada se naizgled ništa nije promenilo i svako je ostao gde je i bio, sve se zapravo okrenulo „naglavce“. Muškarac, gospodar stada – novih sredstava za proizvodnju, nosilac novih proizvodnih snaga i stoga posednik

²⁶ F. Engels: *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Kultura, Beograd, 1947, str. 162.

viška proizvoda, postao je i posednik same žene. Ona je ostala u svojoj privatnoj sferi, ali ne više kao gospodarica, već kao sluškinja, „prsto oruđe za rađanje dece“, koje će, takođe, biti vlasništvo muškarca. Nastaje čitav arsenal mehanizama koji će hiljadama godinama održavati ženu u potlačenom položaju – privatna svojina i na njoj zasnovana monogamija s dominacijom muškarca, rascep totaliteta ljudskog življenja na „mušku“ javnu i „žensku“ privatnu sferu. Počinje, dakle, istorija patrijarhata, počinje, po Engelsovoj periodizaciji civilizacija, Istorija.

Povezujući razvoj proizvodnih snaga i promene u strukturi porodice, Engels analizira seriju razvojnih stupnjeva porodične strukture u pretkapitalističkom i kapitalističkom društvu. Prelazak na modernu krupnu industriju u kapitalizmu pojavljuje se kao ključni momenat za razumevanje položaja žene u buržoaskom društvu i kao ishodište promene tog položaja u budućnosti. Engels prihvata Marksov stav da je razvoj krupne industrije omogućio ulazak žene u svet društvene proizvodnje, dodajući uz to i suprotstavljenost njenog položaja u oblasti javne produkcije i položaja u okviru domaćinstva: „...No, s tim da ostaje isključena iz javne proizvodnje i da ne može ništa privređivati ako ispunjava svoje dužnosti u privatnoj službi porodice; i da nije u stanju da ispunjava svoje porodične dužnosti ako želi da uzme udeo u javnoj radinosti i da sama privređuje...“.²⁷

Osnova emancipacije žene leži, smatra Engels, u njenom ekonomskom osamostaljivanju uključenjem u društveno organizovanu proizvodnju, s jedne, i u njenom oslobađanju od kućnih poslova, za šta kapitalizam takođe stvara preduslove, jer „moderna krupna industrija... ide za tim da i privatni kućni rad postepeno pretvori u javnu industriju“, s druge strane. Kao što je potčinjavanje žene koincidiralo sa pretvaranjem jednog dela društva u robove, tako će i buduće, puno oslobađanje žene koincidirati sa ukidanjem najamnog ropstva i privatne svojine uopšte.

U proleterskoj porodici Engels vidi vesnika jedne nove, više forme porodične organizacije. Jedino u proleterskoj porodici polna ljubav može postati i postaje „istinsko pravilo u odnosu prema ženi“. Ovde su ukinute sve osnove klasične monogamije: nema svojine radi čijeg očuvanja i nasleđivanja je monogamija i stvorena. Time se, dakle, uklanjaju sve pobude za uspostavljanje vlasti muškarca. Štaviše, smatra Engels, nedostaju i sredstva zaštite te vladavine – građansko pravo koje je zaštićuje „postoji samo za imućne i njihove odnose s proleterima“.

²⁷ *Op. cit.* str. 74–75.

Novija feministička literatura ističe nove pojave karakteristične za savremeno građansko društvo, a koje zahtevaju dopunu i, u izvesnom smislu, i modifikaciju Engelsove analize. Pri tom uglavnom polaze od sledećeg:

1) u savremenom kapitalističkom društvu proleterske porodice uključuju posedovanje (kuće, trajnih potrošnih dobara, novca...) koje, iako bitno različito od privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, implicira ipak određeni stepen zavisnosti žene od muškarca;

2) buržoasko pravo prošireno je i dostupno u meri u kojoj reguliše i odnose u proleterskoj porodici, i

3) intervencija države u oblasti reprodukcije radne snage utiče na održavanje određenog oblika porodične strukture i uloge žene u njoj.

Sa ovih pozicija nastali su pokušaji da se patrijarhalna porodica objasni ne kao zaostatak iz prekapitalističkih formacija, niti kao rezultat isključivo ostataka tradicionalnog seksističkog mentaliteta i kulture, već kao strukturalna komponenta kapitalističkog sistema od vitalnog ekonomskog, političkog i ideološkog značaja.

Neke od argumenata u prilog ekonomskom značaju patrijarhalne porodice u kapitalističkom sistemu iznećemo u preostalim odeljcima ovog poglavlja, dok će u poglavljima koja slede biti prezentirani i argumenti o njenoj političkoj i ideološkoj nezamenljivosti u građanskom društvu.

2. Položaj ženske radne snage u društvenoj proizvodnji savremenog razvijenog kapitalizma

Položaj žene u savremenom društvu određen je njenom dvostrukom radnom ulogom – u društvu i u porodici. Ako je i tačno da kućni poslovi koje žene obavljaju u velikoj meri određuju njihov položaj (čemu će biti posvećen naredni odeljak), mora se imati u vidu i to da ženska radna snaga predstavlja integralni deo ukupnog radno aktivnog stanovništva i da je to uvek i bila. Mogli bismo čak utvrditi da kategorija „domaćica“ predstavlja rezultat kapitalističkog razdvajanja mesta materijalne proizvodnje od mesta proizvodnje ljudi. No, kapitalizam je, kako smo videli, stvorio i predušlove za izlazak žene iz porodice, odnosno domaćinstva kao izolovane jedinice u kojoj se obavlja biološka reprodukcija, i za njeno uključivanje u društvenu proizvodnju. Uporedno postojanje ovih suprotnih tendencija u kapitalističkom sistemu stvara napetost iz koje proističe revolucionarni potencijal položaja žene (naravno, u

uslovima kada je spoznata neposredna „odgovornost“ kapitala za takvo stanje i činjenica da, u sopstvenim okvirima, kapitalizam ne omogućava stvarno razrešenje ove protivrečnosti). Uz svu zainteresovanost da očuva izolovanu porodičnu jedinicu, sa ženom kao „stožerom“ porodičnog jedinstva i odlučujućim subjektom transmisije porodičnih vrednosti, kapital se ipak ne može odreći ove druge uloge žene (radne snage u kapitalističkom produkcijskom odnosu). Ženska radna snaga pokazuje drugačije karakteristike i drugačiju vrednost od muške i to je baš i čini, u izvesnoj meri, nezamenljivom za kapital.

Obično se za ženu kaže da radi „van kuće“. Ova jednostavna odrednica, uobičajena i u svakodnevnom govoru, rezultat je čitavog spleta ideja i vrednovanja, misli i stavova o ženi. Za muškarca ne postoji „kuća“ iz koje bi „izašao“. On u njoj nikada nije ni bio, to je „isključivo“ žensko obitavalište. Za ženu je rad van kuće, u buržoaskom sistemu vrednosti, nešto izuzetno ili, pak, neznatne važnosti, što je ekonomski izraženo drugačijim tretiranjem i vrednovanjem na tržištu radne snage. Uopšteno govoreći, čak i u uslovima jednakih troškova „proizvođenja“ ženske radne snage, ona ima drugačiju vrednost od muške. U Marksovoj odredbi vrednosti robe radne snage susrećemo dve komponente: a) deo koji je potreban za reprodukciju radne snage samog radnika, i b) deo potreban za podizanje odgovarajućeg broja radničke dece, koja će ga zameniti. Kako je, međutim, sudbina žene u životu uz muškarca, a on se pojavljuje kao „hranitelj“ u čiju vrednost je već uračunata i vrednost potrebna za odgajanje zajedničke dece, komponenta (b) navedene odredbe „ne ulazi“ u vrednost radne snage žene. I dalje, muškarac doprinosi i održavanju same žene (u skladu sa svojom funkcijom porodičnog hranitelja i starešine), tako da vrednost ženske radne snage može pasti čak i ispod nivoa prve komponente (a).

Inferioran društveni položaj žene i postojeća diskriminacija na sadašnjem „kulturnom stupnju“ predstavlja, u neku ruku, one specifične socioistorijske uslove o kojima Marks govori kada ističe osobene karakteristike vrednosti robe radne snage, nasuprot ostalim robama: „...sam obim tzv. *nužnih potreba*, kao i način njihova zadovoljavanja, *proizvod je istorije*, te zbog toga velikim delom zavisi od kulturnog stupnja dotične zemlje, a između ostalog, bitno i od toga pod kojim se uslovima, dakle, i s kakvim navikama i pretenzijama na život obrazovala klasa slobodnih radnika. To znači da, nasuprot ostalim robama, određenje vrednosti radne snage sadrži izvestan istorijski i moralni element...“²⁸

²⁸ K. Marks: *Kapital*, Kultura, Beograd, 1947, tom I, knj. I, str. 121.

Interesantan je u ovom smislu pokušaj²⁹ poređenja položaja žene i radnika-seljaka koji poseduje komad zemlje koji obrađuje, ali mu to nije dovoljno za egzistenciju, te je prinuđen da se prodaje i na kapitalističkom tržištu radne snage. Ovaj komad zemlje se pokazuje kao hendikep, jer ga u krajnjoj liniji dovodi do toga da zasniva egzistenciju na radnoj snazi veoma niske cene. O ovom posebnom obliku eksploatacije Engels govori u „Stambenom pitanju“, ukazujući kako ovo posedovanje kuće i malo zemlje omogućava, zapravo, besprimerno snižavanje cene radne snage – najamnine, ispod normalnog, pa čak i neophodnog nivoa, to jest, ispod njene vrednosti. Slično kućni poslovi deluju na položaj žene. Besplatni rad koji obavlja u kući pretvara se u faktor smanjenja njene najamnine. To je moguće, jer je besplatan rad izvršen u korist muškarca – muža, koji svojom većom najamninom može upotpuniti njeno izdržavanje. Ova veća najamnina muža kojom on kupuje deo (ili čitavu) egzistencije žene čini materijalnu osnovu njegove dominacije. S druge strane, ovakva situacija pogoduje i kapitalu utoliko što navedeno smanjenje njene najamnine nije u potpunosti kompenzirano muževljevom povećanom cenom radne snage. Kapital, u najboljem slučaju, povećanjem te cene, zaključuju autorke, omogućava izdržavanje žene, ali ne i plaćanje svih poslova koje ona u kući obavlja.

Iz navedenog proizlazi da se na kapitalističkom tržištu radne snage pojavljuju dve vrste robe: jedna, čija cena (najamnina) ne može pasti ispod određenog nivoa (vrednosti); i druga, čija je cena u celini niža nego kod prve vrste i čiji nivo može pasti čak i ispod onog koji je neophodan za održavanje same radne snage. Prva je uglavnom sastavljena od muškaraca, druga od žena i izvesnih muškaraca (obojeni, imigranti i sl).

Podaci o zaradama žena u zemljama Zapadne Evrope potvrđuju gornju analizu. Iz dokumenata pripremljenih za sednicu Evropskog parlamenta aprila 1971. godine V. Skvarčalupi (Squarcialupi)³⁰ prenosi sledeće podatke - žene zarađuju manje od muškaraca (prema zemljama i kvalifikacionim grupama):

²⁹ U knjizi grupe autora: *La coscienza di sfruttata*, Mazzota, Milano, 1972.

³⁰ V. Squarčalupi: *Donne in Europa*, ER, Rim, 1979, str. 23.

Tabela 1.

ZEMLJA	Grupa nekvalfikovanih	Grupa polukvalfikovanih	Grupa kvalfikovanih
Francuska	-15,6%	-19,4%	-25,8%
Italija	-9,1%	-24,0%	-29,4%
SR Nemačka	-21,8%	-25,6%	-26,8%
Belgija	-25,0%	-28,7%	-33,2%
Holandija	-13,0%	-39,9%	-40,1%

U svojim priložima za Međunarodnu konferenciju „Žena i socijalizam“ u Berlinu 1976. godine, predstavnice KP evropskih zemalja iznose sledeće podatke za svoje zemlje: S. Zon (Sohn) navodi da je srednji dohodak radnica u Austriji 1967. godine bio 62,4% uporedive vrednosti radnika, a taj procenat je 1976. još nepovoljniji i iznosi 61,6%; u isto vreme smanjivao se i ovaj odnos u službeničkim zanimanjima sa 63,2% 1967. godine na 60,5% 1976. godine. A. Brek (Broeckix) navodi podatke za Belgiju 1972. godine kada je prosečna satnica radnice iznosila 68,4% prosečne satnice radnika; službenica je zarađivala mesečno 59,5% onog što su zarađivali službenici. U Finskoj, prema A. L. Hivonen (Hyvönen), najamnine žena iznose 60-80% najamnina muškaraca.³¹

Iznete napomene i podaci odnosili su se na nejednako vrednovanje jednakog rada. Problem postaje još složeniji kad pokušamo da utvrdimo koliko je rad muškarca i žene, zapravo, jednak. Značaj ovog pitanja ističe Dž. Mičel kada kaže da zahteve za pravo na rad i jednaku naknadu treba zameniti zahtevom za pravo na jednaki rad.

Poslužićemo se zaključcima E. Silaro (Sullerot), izvedenim nakon ispitivanja radnih uslova u većini zapadnoevropskih zemalja, u kojima navodi sledeće karakteristike „ženskog rada“ u industriji:

- poslovi povereni ženama su više parcijalizovani, to su čisto izvršilački poslovi. Pripremni poslovi (npr. pripremanje mašine za puštanje u pogon) retko ili nikad se poveravaju ženi;
- poslove poverene ženama ne karakteriše nikakva raznolikost i ne zahtevaju bilo kakvo poznavanje tehnike i mehanike;
- repetitivni karakter ovih poslova je naglašeniji, jer se uglavnom radi o poslovima kratkog ciklusa; mnogo su monotoniji od poslova koji se poveravaju muškarcima;
- od radnica se, pre svega, zahteva brzina;

³¹ Prilozi objavljeni u časopisu „Žena“, br. 4, 1979.

- žene su uglavnom na mestima koja zahtevaju manju odgovornost: skupe, nove mašine redovno se poveravaju muškarcima;
- u radnim jedinicama (ako su mešovite) najčešće su rukovodioci muškarci.³²

Uopšteno govoreći, kvalifikaciona struktura žena je veoma nepovoljna, a posledica nekvalifikovanosti je da su lično, pojedinačno lako zamenljive.

Karakteristična osobina tzv. „ženskog rada“ je i to da on najčešće predstavlja produžetak uloge žene u porodici; žene se zapošljavaju u tekstilnoj i prehrambenoj industriji, kao vaspitačice i prosvetni radnici, kao spremačice i kelnerice i slično.

Žene radnice prvenstveno traži kapital radno intenzivnih delatnosti, s nižim organskim sastavom i koji izdržava konkurenciju na tržištu većom masom eksploatisanog rada i nižim najamnina.

Ženska omladina, po pravilu, dobija ne samo kraće i oskudnije obrazovanje, već se i u slučaju višeg obrazovanja jasno diferencira od svojih muških vršnjaka i profesionalno usmerava tako da perpetuira postojeći raspored ženske radne snage.

Pitanje uključivanja ženskog najamnog rada u kapitalističku proizvodnju teško se može odvojiti od pitanja rezervne armije rada. Marks ističe da je kapitalu neophodno postojanje ove rezervne armije rada (ili „industrijske rezervne armije“, prema Marksovoj terminologiji) kao podsticaj kapitalističkoj akumulaciji. Potrebno je, dakle, postojanje jednog dela stanovništva koji se može uključivati u pojedine sektore proizvodnje ukoliko se proširi tržište ili, pak, u nove sektore, odnosno obrnuto, koje se može isključiti iz procesa kad je potrebna promena ili smanjivanje brojnosti radne snage. Ova populacija deluje kao konkurencija zaposlenima „...prisiljava ove na preteran rad i na potčinjenost zapovestima kapitala...“³³, dakle, na pojačanu stopu eksploatacije. S druge strane, „...relativno suvišno stanovništvo sačinjava pozadinu za kretanje zakona tražnje i ponude rada. Ono nagoni taj zakon da se kreće u granicama koje apsolutno odgovaraju eksploatorskoj požudi i vlastoljublju kapitala...“³⁴ čime se zapravo reguliše i kapitalu odgovarajući, niži nivo najamnina. Žene su, iz dva razloga, veoma pogodne da sačine znatan deo rezervne armije rada: 1) kao što smo ranije videli, njihova egzistencija se ne zasniva isključivo na sopstvenoj najmnini (s obzirom na status u

³² E. Sullerot: *La donna e il lavoro*, Etas Kompass, Milano, 1969. Navedeno prema "La coscienza di sfruttata", str. 156-157.

³³ Karl Marks, *op. cit.* str. 532.

³⁴ *Op. cit.* str. 534.

porodici), i 2) one u slučaju nezaposlenosti ne zavise isključivo od državnih davanja, jer države često odbijaju da priznaju pravo na naknadu nezaposlenim ženama, ukoliko su udate ili kohabitiraju. Postoji još jedan, ne beznačajan razlog: prema preovlađujućim ideološkim stavovima, „pravo“ mesto žene i nije u društvenoj proizvodnji, već u kući. Povećanje stope nezaposlenosti može u društvu izazvati ozbiljne potrebe i krize, ali „domaćice“ se i ne smatraju nezaposlenima. Uz to, navedene osobine ženske radne snage, kao loša kvalifikaciona struktura i stoga laka zamenljivost, a treba dodati i sledstveno nizak nivo političke svesti i slabu sindikalnu organizovanost, takođe predstavljaju faktore koji doprinose uključivanju ove kategorije radništva u industrijsku rezervnu armiju.

Postoje periodi koji ilustruju prilagodljivost i elastičnost ženske radne snage i u kojima zaposlenost žena doživljava spektakularan rast. Najbolji primeri su ratni periodi, kad se javlja neophodnost da za potrebe ratne industrije muškarci (koji su na frontu) budu zamenjeni ženama. Ova pojava je zabeležena u svim zemljama kako za vreme Prvog, tako i Drugog svetskog rata. U SAD, na primer, 1941. godine bilo je zaposleno 10.880.000 žena, a 1944. godine – 18.030.000. O elastičnosti svedoči i činjenica da se posle Prvog svetskog rata u gotovo svim zemljama procenat zaposlenosti žena smanjio u odnosu na njihovu zastupljenost pre izbivanja rata: u Austriji - 12%; Danskoj - 10%; Belgiji - 7,9%; Norveškoj - 5,6%; Italiji - 5,6%; Irskoj - 4,9%; Španiji - 4,4% i sl.

Danas se učešće žena u ukupnom radnosposobnom aktivnom stanovništvu kreće u zapadnim zemljama negde oko 30-40%, pri čemu su znatne razlike od zemlje do zemlje. Procenat žena u ukupnom broju zaposlenih iznosi u Irskoj (1973) 26%, Belgiji (1973) 34,5%, Danskoj (1973) 41,2%, Italiji (1975) 27,9%, Austriji (1975) 38%, Francuskoj (1975) 35%, SAD (1976) 41%, Finskoj (1978) 46% itd. Uz malobrojne izuzetke, gde učešće žena opada (npr. Italija), karakterističan je za zapadni svet umeren, ali stalan porast zaposlenosti žena. Posebno je interesantan porast broja udatih žena i majki koje rade ili traže posao. U periodu od 1966. do 1973. godine, učešće udatih žena u aktivnoj ženskoj populaciji popelo se, na primer, u Irskoj sa 8,9% na 13,5%; u Italiji sa 50,5% na 51,4%; u Francuskoj sa 52,1% na 59,6%; u Velikoj Britaniji sa 57,6% na 67,2% i sl.³⁵ U SAD, procenat porodica u kojima rade oba supružnika povećao se sa 29% 1960. godine na 42% 1976. godine³⁶, a učešće

³⁵ V. Squarcialupi, *op. cit.* str. 253.

³⁶ S. Stencel, u: *Women in the working force: achievements and effects*, Editorial Research Reports USA, Čikago, 1977.

majki u broju zaposlenih žena poraslo je sa 21,6% 1950. godine na 54,5% 1979. godine.³⁷

Razmatranje porasta zaposlenosti žena zahteva izdvajanje dve kategorije radnoaktivnih žena: prvu sačinjavaju žene radničke klase i sitne buržoazije (koje čine veliku većinu) čije zapošljavanje je motivisano prevashodno ekonomskim razlozima, dok drugu predstavljaju pripadnice srednjih i viših slojeva buržoazije čija motivacija leži, pre svega, u stečenom obrazovanju i težnji za društvenom i ličnom emancipacijom. Pokušaćemo da izdvojimo samo neke od brojnih faktora koji utiču na ovaj porast. Za prvu kategoriju značajno je relativno opadanje kupovne moći radnika, sve veća borba za ekonomsku egzistenciju, kao i rastuće aspiracije u strukturi porodičnih potreba, tako da ogroman broj radničkih porodica nije više u stanju da održi ni dostignuti životni standard bez dodatnog prihoda koji ostvaruje žena. Osim toga, za period recesije karakteristično je i smanjenje socijalnih davanja i pomoći porodici od strane države. Brojna su ispitivanja pokazala da je u ovoj grupi primarni motiv zapošljavanja žena ekonomska potreba porodice. U porodicama u kojima materijalni problemi ne podstiču zapošljavanje žene postoji jedan drugi faktor, uz dostignut visok nivo obrazovanja, a to je svest o sopstvenoj ličnosti, koja podstiče žene da, zaposlenjem van kuće, postignu relativnu nezavisnost i samoostvarenje.

Postoje i neki faktori koji utiču na obe navedene kategorije. Između ostalog: masovna upotreba mašina i aparata za domaćinstvo drastično skraćuje vreme potrebno za održavanje domaćinstva, što, uz prihvatanje nekih specifičnih oblika uključenja u rad (part-time, rad u smenama i sl.), omogućava ženi da, koliko-toliko, usaglasí obe svoje obaveze. Zatim, funkcija obrazovanja (a donekle i negovanja) dece dobrim delom je u savremenim uslovima podeljena između porodice i društva, što takođe ženi oslobađa izvestan broj časova za rad van domaćinstva. Ekspanzija tercijarnih delatnosti i usluga, u kojim oblastima je tipično ženska radna snaga, takođe je faktor koji ne treba zanemariti.

Na kraju ovog odeljka iznećemo još neke podatke o značajnim neravnopravnostima koje postoje i u oblasti socijalne sigurnosti. Prema izveštaju koji je priredila komisija Evropske zajednice u februaru 1975, neravnopravnost se ogledala u pogledu: starosnih penzija, utoliko što se one utvrđuju uglavnom na osnovu dužine staža i visine prihoda, te se mnoge žene nalaze u neravnopravnom

³⁷ Podaci iz *Godišnjeg almanaha SAD*, 1980, prema Department of Labour, Women's Bureau.

položaju zbog prekida radne aktivnosti iz porodičnih razloga, a s druge strane, za svoj rad su manje plaćene; po ženi se ne može ostvariti pravo na penziju u mnogim zemljama; žene ne mogu ostvarivati (kao muškarci) povećanja naknade za slučaj bolesti ili invaliditeta, u zavisnosti od broja izdržavanih lica, što važi i za naknade u slučaju nezaposlenosti, koje, osim toga, u nekim režimima udate žene otpuštene zbog smanjenja obima posla ne mogu ostvarivati. Svi ovi podaci ukazuju da je čitav sistem socijalnog obezbeđenja zasnovan na ideji „starešine porodice“ kojim se uglavnom smatra muškarac.³⁸

3. Feminizam i uloga domaćih (kućnih) poslova u kapitalističkom sistemu

Istorijski posmatrano, odlučujući momenat za određivanje položaja žene u klasnom društvu predstavlja ne samo isključenje iz svojine nad sredstvima za proizvodnju (što je slučaj i s najvećim delom muškaraca – robova, kmetova, proletera) već i iz samog učešća u proizvodnom procesu van domaćinstva. Karakteristična je činjenica da se radi o ženama kako iz eksploataciane, tako i eksploatatorske klase, što predstavlja zajedničku osobinu njihovog položaja, iako se on, u zavisnosti od klasne pripadnosti, može različito izražavati. Takozvani „sindrom domaćice“ nije, naravno, mogao izbeći pažnji feministkinja. Nasuprot optimističkim očekivanjima da će kapitalistički razvoj, donoseći sve masovnije uključivanje žena u proizvodnju, označiti i početak kraja „domaćice“, ubrzo je postalo jasno da prosto uključivanje u najamni rad ne donosi i trajne pogodnosti za žene. Naprotiv, uključivane su i isključivane iz društvene proizvodnje, manje ili više masovno, a da nisu istovremeno oslobođane odgovornosti za domaće poslove i podizanje potomstva. I to, ne samo zato što se na njihov rad van kuće hronično gledalo kao na nešto privremeno, što će proći čim više ne bude neophodno, već i zato što su servisi za pomoć domaćinstvu bili i ostali veoma retki. I još nešto: čitav splet mistifikacija žene „supruge i majke“ onemogućavao je da se ozbiljnije ospori (čak i od samih žena) njihova odlučujuća uloga i odgovornost za podizanje dece i održavanje domaćinstva.

Rešenje koje je nudila S. Fajerston – osloboditi ženu reproduktivne funkcije i razvijati artificalnu reprodukciju – nije moglo zainteresovati ogromnu većinu žena, pa ni feministkinje. Objavljujući

³⁸ Podaci preuzeti iz V. Squarcialupi, *op. cit.* str. 80-87.

„Političku ekonomiju oslobođenja žena“, 1969. godine, Margaret Benston je prišla problemu iz jednog drugog aspekta. Osnovna postavka dela je da kućni posao predstavlja predkapitalistički način proizvodnje dobara koja poseduju samo upotrebnu vrednost. Taj posao, mada neophodan, egzistira u nekoj vrsti istorijskog vakuuma, na neki način van kapitalističke ekonomije. Benston dalje zaključuje da žene kao grupa imaju drugačiji odnos prema sredstvima za proizvodnju nego muškarci. Ključ za razumevanje razlike nalazi u odgovornosti žene za domaće poslove, čime postavlja temelje za jednu novu analizu „reprodukcije“ koja bi uključivala ne samo biološko materinstvo, već i rad žene u kući i njen odnos s kapitalizmom (ili kojim drugim sistemom). Rad u kući, kojim se proizvode dobra i pružaju usluge za neposredne potrebe porodice, proizvodnje isključivo upotrebni vrednosti, ostaje, dakle, u jednom „predtržišnom“ stadijumu razvoja. U pogledu ekonomskih funkcija porodice, ističe da ona ne čini samo potrošačku jedinicu, kako se najčešće tvrdi, već da se mora posmatrati i kao proizvodna jedinica za obavljanje kućnih poslova i podizanje dece. Dokle god posao u kući ostaje, zapravo, privatna produkcija i odgovornost žene i dok god ona (ako je i zaposlena) podnosi dvostruko radno opterećenje, nema jednakosti polova. Jedino rešenje Benston vidi (podsećajući na stavove Engelsa i Lenjina) u podružtvljavanju kućnih poslova.

Marijaroza dala Kosta (Mariarosa dalla Costa) dve godine kasnije, u tekstu „Moć žene i društvena subverzivnost“, polazi od stava da je uloga domaćice iz radničke klase, koju smatra nezamenljivom u kapitalističkom sistemu proizvodnje, određujuća za položaj svih žena. Pozivajući se na Marksa, podseća da ono što se reprodukuje u domaćinstvu predstavlja specifičnu robu – radnu snagu, bilo kao onu koju radnik (muškarac ili žena) dnevno troši u procesu rada, bilo kao buduću radnu snagu, decu. Iz ovog aspekta rad žene u domaćinstvu se pokazuje samo prividno kao individualna usluga van kapitalističkog sistema – on, zapravo, ne samo da proizvodi upotrebne vrednosti već ima suštinsku ulogu u proizvodnji viška vrednosti. Centralna tačka interesovanja mnogih feminističkih tekstova postaje, tako, pitanje: da li domaćica proizvodi samo upotrebne vrednosti, ili, pak, pošto radna snaga biva prodana na tržištu kao roba, rezultat njenog rada ima i prometnu prednost. I dalje, da li se njen rad može smatrati „produktivnim“ u kapitalističkim uslovima, jer proizvodi robu za tržište, ili je, pak, bez obzira na to što je koristan i čak neophodan za održavanje kapitalističkog načina proizvodnje – „neproduktivan“?

Selma Džejms (James) podnosi 1972. godine na Nacionalnoj

konferenciji za oslobođenje žene u Mančesteru referat „Žene, sindikati i rad, ili šta ne treba činiti“ kojim se promovise zahtev „naknada za kućne poslove“. Zahtev se zasniva na dve osnovne postavke: da kućni poslovi, tj. rad domaćica, snižava vrednost radne snage (one proizvode za kapital određeni višak vrednosti) i da ovo pretpostavljeno smanjenje vrednosti radne snage predstavlja, zapravo, osnovni motiv zbog kojeg kapitalizam teži da žene zadrži u podređenom položaju, u kući. I jedan i drugi stav zahtevaju da ih malo bliže razmotrimo. Bez neplaćenog rada domaćice, tvrdi se, najamnine bi morale biti mnogo više, jer bi se sva dobra i sve usluge neophodne za reprodukciju radne snage morale pribavljati putem tržišta i plaćenog rada. Vrednost radne snage određena je, u krajnjoj analizi, vrednošću „ukupnosti“ robe neophodne za njenu reprodukciju. Najamnina, odnosno ono što kapital isplaćuje najamnom radniku, nije, međutim, određena samo ekonomskom vrednošću već na njeno formiranje deluju i brojni drugi elementi. To su različiti politički i kulturni faktori, koji stabilizuju životni nivo različitih društvenih slojeva i kategorija radnika. Najamnina varira, ne samo prema različitim kategorijama radnika (beli ili crni, žene ili muškarci, specijalizovani ili ne...) već i u zavisnosti od posebnih uslova, kao što su ponuda radne snage, ekspanzija ili recesija privrede, zaoštrenost klasne borbe i njeni rezultati itd. Tu su, zatim, i razlike od grane do grane, pa čak i od preduzeća do preduzeća, u zavisnosti od specifičnih uslova privređivanja, akumulativnosti, tehnološke opremljenosti i sl. U sklopu svih ovih faktora potrebno bi bilo izvršiti svestrano ispitivanje stvarnog uticaja besplatnog obavljanja kućnih poslova na utvrđivanje vrednosti radne snage. U nedostatku ovakvog istraživanja, možemo samo pretpostaviti da taj uticaj nije od nekog većeg značaja. S druge strane, nasuprot navedenoj tezi stoji i činjenica da održavanje kućnog, porodičnog ambijenta kao glavnog prostora u kojem se odvija biološka reprodukcija istorijski postaje moguće u kapitalizmu tek kad priznata vrednost radne snage dostigne nivo koji omogućava reprodukciju čitave radničke porodice. U tom smislu se danas govori o tzv. „porodičnoj najamnini“ (*salario familiare*). I još jedna opaska: čini se da bi i „besplatni“ karakter obavljanja kućnih poslova zasluživao posebno istraživanje, koje bi se pozabavilo, između ostalog, i pitanjima strukture najamnine, poreskog tretmana, različitih oblika socijalnog obezbeđenja i usluga i slično.

Nekoliko reči o drugom stavu, kojim se tvrdi da je ova materijalna „potpora“ od strane domaćica glavni motiv zbog kojeg kapitalizam zadržava ženu u kući. I ovaj stav, kao i prvi, bazira se na koncepciji vrednosti radne snage koja je odviše statična i neistorijska.

U pogledu položaja žene pojavljuju se u kapitalizmu dve osnovne situacije: ili je najamnina radnika dovoljna za izdržavanje čitave radničke porodice, i u tom slučaju žena može ostati u kući; ili je, pak, ispod tog nivoa i žena izlazi iz kuće i ulazi u sferu društvene proizvodnje (a sve što utiče na formiranje najamnine, već smo pokušali da pokažemo, naravno, bez pretenzija da to učinimo makar i približno u potpunosti). Čak i kada bismo prihvatili korisnost obavljanja kućnih poslova za kapital (u smislu prvog stava), ipak nedostaje objašnjenje zašto ih vrše upravo žene. Sa stanovišta kapitala, važno bi bilo da posao bude obavljen, a unutarporodični odnosi u kojima bi se on odvijao ne bi imali značaja. Argumentaciju koju navode pristalice ove teze mogli bi, u krajnjoj liniji, i izokrenuti. U tom slučaju radi se ne samo o prikrivenoj koristi koju kapital ima od umanjene vrednosti radne snage muškarca već i o prikrivenom trošku koji izdržavanje celine domaćinstva i njegovih članova izaziva, a koji je pokriven tzv. porodičnom najamninom muškarca. Uostalom, kako je pokazao Marks, kada se uposle svi članovi porodice, vrednost radne snage opada. Zašto je onda interes kapitala da žena ostane u kući? Odgovor koji nude feministkinje koje se zalažu za „naknadu za kućne poslove“ ne čini nam se ubedljivim. Ono što bi, dakle, trebalo ispitati su zapravo različiti oblici odnosa vrednosti radne snage i zatvaranja žene u kuću, te specifični istorijski, ekonomski i politički motivi iz kojih se tzv. porodična najamnina plaća izvesnim slojevima, a drugima ne, muškarcima a ne ženama, u izvesnim oblicima kapitalizma a u drugim ne, i slično.

Samo neistorijska, mehanicistička ekonomska analiza domaćeg rada daleko je od toga da pruži odgovor na kompleksna pitanja podređenosti žene u porodici i društvu. Zahtev „naknada za kućne poslove“ nije široko prihvaćen u feminističkom pokretu. Kritika koja mu je upućivana u osnovi se kreće na tri nivoa: najpre, ističe se da bi udovoljenje tom zahtevu samo učvrstilo postojeću podelu rada i osnažilo osnove opresije žene, afirmacijom uloge supruge i majke kao osnovne; dalje, kaže se, naknada ne bi ništa promenila u pogledu izolovanosti žena i njihove dvadesetčetvorčasovne odgovornosti (naročito za one s malom decom), u iscrpljujućem, besmislenom i repetitivnom karakteru kućnih poslova; i konačno, nijedno društvo, ma kako bilo bogato, ne bi moglo, a pitanje je i da li bi trebalo, da vrednuje takav rad – krajnje neproduktivan i stoga društveno veoma neracionalan.

Dakle, ako odbacimo ovaj zahtev, ostaje nam da ispitamo alternativu – podruštvljavanje kućnih poslova. Zamerke koje su zagonice prethodne solucije uputile ovom rešenju unekoliko su

opravdane. One upozoravaju da jednostavno „podruštvljavanje“ u sadašnjim uslovima znači još čvršće vezati ženu za poslove u praonicama, menzama, tekstilnoj i prehrambenoj industriji i sl, s platama nižim od muških i u znatno nepovoljnijim radnim uslovima. Ovo upozorenje koristilo je da se formuliše jedan prošireni zahtev koji bismo mogli prihvatiti: „Potrebno je podruštвити kućne poslove i okončati polnu poddelu rada u *svim* zanimanjima i društvu u celini. To je zahtev čije je ispunjenje veoma teško i mora biti praćen svešću o potrebi da se istovremeno traže sve novi putevi za rušenje kapitalizma i stvaranje jednog stvarnog, neseksističkog socijalizma...“³⁹

Ostaje da se u ovom odeljku pozabavimo još jednim pitanjem koje se često susreće u literaturi, a to je problem odnosa domaćice i radničke klase. Pokušaji (npr. M. Benston) da se žene domaćice odrede kao ekonomski odvojena kategorija, zbog specifičnog odnosa prema sredstvima za proizvodnju⁴⁰ ili, pak, (npr. Dala Kosta) tvrdnja da borba žena domaćica iz radničke klase protiv opresije, eksploatacije subsumira sve ostale oblike borbe⁴¹, odnosno da su domaćice klasa, ili, pak, uključuju klasu, ne objašnjavaju na pravi način odnos polne i klasne represije. Ovaj odnos ne objašnjava ni poređenje žena sa crncima u SAD, niti svrstavanje žena i naroda Trećeg sveta u istu kategoriju „neplaćenih u svetu“. Mada ovakve analogije mogu biti ilustrativne u pogledu sličnosti položaja različitih kategorija opresovanih, one ipak ostaju analogije, a ne analize.

Problem neplaćenog kućnog rada ne može biti centralni ni za politiku feminističkog pokreta, a još manje za strategiju klasne borbe. Iako je istina da domaćice imaju u celini, zajedničko, obavljanje (uslovno) besplatnih poslova neophodnih za reprodukciju radne snage radnika, istu funkciju imaju i za drugu stranu u kapitalističkom odnosu – one reprodukuju i kapitaliste. Istina je i da ih

³⁹ E. Malos u „DWF“ 12/13, 1979, str. 62.

⁴⁰ Jedan od tekstova koji ovu ideju dovode do krajnjih konsekvenci je i *Glavni neprijatelj* C. Delphy, u kojem se u savremenom društvu utvrđuje postojanje dva načina proizvodnje: jedan je industrijski, određen odnosima kapitalističkog vlasništva i eksploatacije, a drugi, patrijarhalni, određen patrijarhalno familijarnim proizvodnim odnosima i patrijarhalnom eksploatacijom, tj. eksploatacijom žene od strane muškarca. Ova dva načina proizvodnje su odvojena i autonomna. Posledica je patrijarhalnog načina proizvodnje postojanje žena kao posebne klase, bez obzira na njihovo zaposlenje ili socijalni status muža, ujedinjene zajedničkim trpljenjem opresije od strane muškaraca.

⁴¹ Tako i S. Federici: „Kao što ću pokušati da pokažem, naknada za kućni posao nije samo revolucionarna perspektiva, već je jedina revolucionarna perspektiva, s feminističke tačke gledišta, u krajnjoj instanci i za čitavu radničku klasu“, u *Wages against Housework*, Falling Wall Press, 1975, str. 2.

nedostatak ekonomske samostalnosti čini nemoćnima, ali priznavanje bilo kakve naknade ne bi im omogućilo okončanje dominacije kapitala i subordinacije u odnosu na muškarca ništa više nego što najamnine omogućavaju radnicima dokidanje njihove podređenosti kapitalu.

IV poglavlje

SAVREMENI FEMINIZAM I TRADICIONALNA ULOGA ŽENE U PORODICI I DRUŠTVU

1. Porodica u kapitalizmu

Savremena feministička literatura, analizirajući dejstva kapitalističkog načina proizvodnje na porodicu, razlikuje uglavnom dve istorijske etape. Prvu su analizirali Marks i Engels, što je pružilo izvanrednu polaznu osnovu i za većinu feminističkih autora. U periodu prvobitne akumulacije kapitala novi odnosi u proizvodnji destruktivno su delovali na porodicu. Izvođenje žene iz kuće, njeno uključivanje u iscrpljujući proizvodni proces fabričke industrije, opustošili su proletersku porodicu. Deca rastu prepuštena sama sebi, muškarac gubi ekonomske pozicije porodičnog suverena, prodaje ne više samo sebe već i ženu i decu, postaje „trgovac robljem“. Rastaču se temelji tradicionalne podele uloga unutar porodične strukture, stare ideje i vrednosti ustupaju pred golom ekonomskom nuždom. S druge strane, u građanskoj porodici, dakle, porodici privatnih vlasnika, u punoj meri se ogoljuje nehumana, otuđena suština braka, koja, kao što dvostruka negacija daje afirmaciju, od „dvostruke prostitucije čini građansku moralnost“. Žena biva totalno lišena ma kakve ekonomske funkcije. Štaviše, njena beskorisnost u tom smislu postaje statusni simbol muža, ona zapravo, kao i vlasništvo svih drugih dobara, dokazuje njegovu kupovnu moć, meru njegovog bogatstva. Tako prestaje njena ljudskost i čitav odnos sa svetom joj biva posredovan odnosom s muškarcem u porodici.

Dezintegracija radničke porodice, pod dejstvom ekonomskih uzroka u ovoj prvoj fazi kapitalizma, na dugi rok bi, bez sumnje, ugrozila interes kapitala, koji počiva na adekvatnoj reprodukciji radne snage – dakle, na obnavljanju fizički i psihički „upotrebljive“ radničke klase. Privatno domaćinstvo, pak, usklađeno u svojoj organizaciji i strukturi sa zahtevima kapitala i njegove oplodnje na datom stepenu istorijskog razvoja, pokazuje se kao najpogodniji društveni okvir organizacije procesa reprodukcije individua. Tako dejstvo kapitalističkog načina proizvodnje na porodičnu strukturu i organizaciju ulazi u drugu fazu, u kojoj su ideološki uticaji mnogo značajniji. Čini se da u analizi ove etape savremeni feminizam daje svoj najznačajniji doprinos. Delom se to može pripisati i činjenici da je marksistička misao, u izvesnoj meri, „zapustila“ ovu oblast istraživanja. O tome će biti nešto više reči u narednom poglavlju.

Feminističke analize raskrinkavaju dugo prisutni „familizam“ u

svesti ljudi a i dobrom delu nauke. One ustaju protiv idealizovane predstave o porodici kao privatnoj sferi, pod kontrolom individue, u kojoj se odnosi pojavljuju kao „interpersonalni“, na neki način nedeterminisani odnosima u društvu u celini. Porodica se, u tom smislu, prezentira kao „poslednje utočište“ u kojem se realizuje individualna ljudskost, „toplo ognjište“ uz koje je čovek zaštićen od svih tegoba i nepravdi spoljnog sveta, kao sopstveni „privatni svet“ individue, ispunjen ljubavlju, harmonijom, prijateljstvom i nežnošću, nasuprot kojeg stoji svet rada i tržišta, kojim vladaju anarhične, bezlične sile, van kontrole, a često i van spoznaje pojedinca. A sve te blagodeti obezbeđuje žena, „anđeo i stožer“ porodičnog „raja“. Ovakav građanski ideal porodice, poznatim mehanizmom kojim ideje vladajuće klase postaju dominantne ideje čitavog društva, zahvata u dobroj meri i radničku klasu. Ovaj proces je od ogromnog značaja za funkcionisanje i perpetuiranje čitavog postojećeg društveno-ekonomskog poretka i njegove vrednosne nadgradnje. Preko „familizma“ se izražava ideologizirana predstava o kapitalističkom društvu kao zbiru „slobodnih“ i „nezavisnih“ individua, ravnopravnih u svojim međusobnim odnosima u koje ih dovodi „autonomno opredeljenje“ i „sloboda volje“. Stvara se, dakle, izokrenuta predstava o porodici. Zamagljuje se njeno pravo, objektivno dejstvo, preko kojeg se porodica pojavljuje kao funkcija sistema, i kao takva determiniše pojedince u njihovoj klasnoj, polnoj i generacijskoj pripadnosti, i ona subjektivno biva doživljena kao jedino mesto gde se pojedinac ostvaruje kao autonomna, slobodna ličnost, kao upravljač vlastitim životom. Linda Gordon⁴² u tom smislu piše: „Porodice su podržavale opresiju razdvajajući ljude u male, izolovane jedinice, nesposobne da se udruže u borbi za zajedničke interese. I više, porodice teže da zaklone i samo postojanje zajedničkih interesa, učeći ljude da svoje brige smatraju ličnim i privatnim, dok su one, zapravo, društvene... Porodice promovišu individualizam i lažno povezivanje ličnog identiteta s privatnom svojinom, privatnim prostorom itd...“.

2. Feministička kritika patrijarhalizma

Za neometano trajanje i funkcionisanje ovakve porodice, neophodna je jasna diferenciranost polnih i generacijskih uloga, te raspodela moći i autoriteta u hijerarhijskom obliku. Ovde feministički pisci uočavaju spregu kapitalizma i patrijarhalizma, koji, mada

⁴² L. Gordon: *Functions of the Family*, u zbirci "Voices from Women's Liberation", str. 183.

znatno prethodi pojavi buržoaskog sistema, i ovom prilikom pokazuje svoju vitalnost i funkcionalnost za sve antagonističke sisteme u istoriji. Sa stanovišta kapitala važi parafraza: „da patrijarhata nema, trebalo bi ga izmisliti“. Patrijarhalna kultura i ideologija nude izgrađen sistem ideja i vrednosti, jasno konstruisane modele ponašanja i precizno diferencirane uloge. Žena je tu redukovana na „prirodno“, oduzeta joj je ljudskost, namesto koje joj se nudi „ženstvenost“. „...Muškarac je definisan kao ljudsko biće, a žena kao žensko; kad god se ona ponaša kao ljudsko biće, kaže se da podražava muškarca...“ (Simon de Bovoar). Prema L. B. Iglitzinu (Iglitzin)⁴³, društvo je patrijarhalno ako većina članova podržava sledeće stavove:

1) podela rada prema polu odražava prirodne razlike između muškaraca i žena – funkcionalna uloga služenja i pomaganja, bilo kod kuće bilo na tržištu rada, najbolje odgovara ličnosti žene; tradicionalni „ženski poslovi“ kao učiteljica, sekretarica, medicinska sestra, najbolje reflektuju ženini sopstveni afinitet;

2) identitet žene se uspostavlja njenim odnosom s muškarcem – ona je kćerka, supruga, majka; može biti seksualni objekt ili supruga, ali je njen identitet uvek izveden iz njenog odnosa s nekim muškarcem u njenom životu; žena bez značajne veze s muškarcem odstupa od norme;

3) žene svoje puno ostvarenje dostižu u ulozi supruge i majke – ovo je primarna uloga, bez obzira na to imaju li karijeru van kuće;

4) žene su detinjaste – one ne mogu dostići stepen pune nezavisnosti; njima je potrebna paternalistička zaštita od surovosti života koja se može obezbediti vezom s muškarcem; žene koje su slučajno ili po sopstvenom izboru same, devijantne su;

5) žene su apolitične – ako imaju izbora, one će uvek radije politiku i „biznis“ prepustiti muškarcu, žene više vole privatnu sferu „doma i srca“.

U čemu je zapravo suština „ženstvenosti“ koja se nudi u patrijarhalnom modelu? I kako se može analizirati i kritikovati s pozicija feminizma? Na ta pitanja ćemo pokušati da odgovorimo.

Patrijarhalna misao totalitet ljudske ličnosti veštački razdvaja, pripisujući razum muškom, a osećajnost ženskom polu. Međutim, kada je u pitanju žena, redukcija se tu ne zaustavlja. Ni sama emocionalnost žene nije potpuna, univerzalna, ljudska, već skućena, osakaćena, krajnje biologizirana osećajnost. Muškarac može

⁴³ L. B. Iglitzin: *Patriarchal Heritage*, odeljak u “Women in the World: a Comparative Study”, Clio Books, Oxford, 1976.

biti osetljiv na patnje čovečanstva, njegov humanizam može biti društvenorevolucionaran. Žena, pak, ne izražava ženstvenost time što pokazuje (čak ni) emocionalni interes u sferama van „instinktivnog“, prirodnog, sopstvenog domena, a to su muž, deca, porodica i „domaće ognjište“. Ništa u tradicionalnom mišljenju ne menja činjenica da su u svim revolucionarnim, odlučujućim trenucima istorije žene rame uz rame s muškarcima, nošene revolucionarnim humanizmom, iskazivale svoju ljudsku emocionalnost i zainteresovanost za patnje potlačenih u svetu. Posebno su socijalističke revolucije pokazale novi angažovani (i emotivno) lik žene.

Kako je već rečeno, intelektualnost je isključivo muška osobina, dok je žena, po ovom načinu mišljenja, određena kao infantilno, nerazumno stvorenje, nesposobno za analitičku misao. Savremena verzija patrijarhalizma, u liku psihoanalize, afirmiše ove ideje u punoj meri. Citiraćemo Helen Dojč (Deutsch): „...Sva posmatranja potvrđuju činjenicu da je žena intelektualka maskulinizirana; u njoj svest sačinjena od živih intuicija biva zamenjena hladnom i sterilnom spekulacijom“⁴⁴. Drugim rečima, bavljenje intelektualnom aktivnošću lišava ženu važnih atributa ženstvenosti. Nemali broj istraživanja izvršen poslednjih decenija, na koja se pozivaju feministički pisci, pokazao je da u inteligenciji muške i ženske dece nema razlike, te da su konstitutivne predispozicije za intelektualni razvoj oba pola jednake. Činjenica da se u kasnijem razvoju kod mladića stimuliše intelektualni razvoj, a kod devojčica suspreže, direktna je posledica društvenih shvatanja o ulozi polova. Jednu od bitnih komponenti feminističkog pokreta čini i insistiranje na punom intelektualnom i kreativnom afirmisanju žene. U tom smislu raste obim tzv. „ženskog stvaralaštva“, kako na planu naučnoteorijskom, tako i u umetnosti, čime se izražava zahtev za promovisanje nove emocionalno-intelektualne osnove ženske ličnosti.

3. Feministički zahtev za slobodno raspolaganje sopstvenim telom

a) Materinstvo kao oblik otuđenja

U sklopu feminističke ideje o novoj ulozi žene nalazi se i zahtev da žene steknu pravo upravljanja vlastitim telom i seksualnošću. Taj zahtev, međutim, već na prvom koraku nailazi na očigledan „problem“: telo žene proizvodi vrstu! Konzervativna misao na ovoj očiglednoj činjenici gradi tezu o prirodnoj neravnopravnosti žene,

⁴⁴ H. Deutsch: *Psicologia della donna nell'adolescenza*, Einaudi, Torino, 1957, str. 276.

pri čemu se njena društvena uloga i položaj u društvenoj podeli rada shvataju kao direktna posledica prirodne, biološke nejednakosti. Pristalice borbe za oslobođenje žene odvajaju, međutim, polnu različitost, koja jeste činjenica prirodnog poretka, od neravnopravnosti koja proističe iz društvenog sistema. Nerazlikovanje biološke nejednakosti i društvene neravnopravnosti predstavlja društveno indikovanu, dugom tradicijom osnaženu, iskrivljenu predstavu o stvarnosti, protiv koje ustaju feministkinje. „Čitava naša zapadna tradicija, u velikoj meri religiozna, zasnovana je, u stvari, na nekritičkom uverenju, koje nikad nije podvrgnuto... ispitivanju, na mistifikovanom i mistifikatorskom uverenju da različito znači i neravnopravno i da polna različitost muškarac-žena predstavlja 'prirodni' osnov društvene neravnopravnosti...“⁴⁵

U borbi za slobodno raspolaganje sopstvenim telom feminizam je često posezao za marksističkom kategorijalnom aparaturom. Piše se o eksproprijisanju žene od sopstvenog tela i u tom smislu razvija koncept otuđenja. Upravo je otuđenje čoveka od sopstvenog postojanja onaj aspekt alijenacije koji vodi postvarenju ljudskog bića, njegovoj redukciji na puki objekat – kao što se, pišu feministkinje, dogodilo sa ženom koja je svedena na predmet zadovoljstva, seksualni objekat. Marks i Engels su analizirali dva aspekta postvarenja žene. Prostitucija, kao prvi, označava ekstremnu reifikaciju ljudskog bića žene, njenu redukciju na tržišnu robnu kategoriju. Marks, s tim u vezi, ističe da je prostitucija društvena institucija postvarenja, zapravo, institucionalizovano postvarenje i kao takvo, „tolerisano“ od strane društva. Engels, pak, analizira drugi aspekt, odnosno postvarenje žene u buržoaskom monogamnom braku u kojem je žena privatni posed muškarca sa funkcijom produžetka vrste, proizvodnje naslednika na kojeg će se preneti vrhovni smisao porodičnog i, uopšte, ljudskog života – privatni posed.

A. Gviduči (Guiducci)⁴⁶ skreće pažnju na još jedan oblik otuđenja i postvarenja žene, koji se odvija preko materinstva. Polazi od ideje da društvena neravnopravnost žene ne proističe iz njene sposobnosti da bude majka, već iz „društvene upotrebe“ te sposobnosti. Autor razlikuje individualni doživljaj materinstva od društvenih običaja koji ga regulišu, odnosno posledica koje iz toga proizlaze. Materinstvo se tako pojavljuje kao sociokulturna, a ne samo biološka kategorija.

Antropološka istraživanja su pokazala da bez obzira na zajed-

⁴⁵ A. Guiducci: *La Maternita come istituto sociale*, u zbirci „Veniamo da lontano...“, str. 95.

⁴⁶ A. Guiducci, *op. cit.*

ničku biološku osnovu (začeće, trudnoća, porođaj), odnos materinstva i zadataka u društvenoj podeli rada varira. Margaret Mid (Mead) će, nakon proučavanja tri susedna primitivna plemena Nove Gvineje, napisati: „Vidjeli smo da kod Arapeša i muškarci i žene pokazuju ličnost koju bismo mi na osnovi naših istorijskih ograničenih opterećenja nazvali majčinskom sa očinskim aspektima... Uočili smo da su muškarci jednako kao i žene odgojeni da surađuju, da ne budu agresivni, da reaguju na potrebe i zahtjeve drugih... U značajnoj suptrotnosti prema tim stavovima vidjeli smo da se kod Mundugumora i muškarci i žene razvijaju kao bezobzirni, agresivni, pozitivno seksualni pojedinci, s minimumom majčinskih, maznih osobina... U trećem plemenu, kod Čambula, našli smo potpuno preokrenutu ulogu stavova o polu u usporedbi s našom kulturom. Žena je dominantni impersonalni partner koji rukovodi, a muškarac manje odgovorna i emocionalno ovisna osoba...⁴⁷ Ako Arapeše upitate o podjeli rada, oni će odgovoriti: svakodnevno kuhanje, donošenje ogrevnog drva i vode, plijevljenje i prenošenje – sve su to ženski poslovi; kuhanje obrednih jela, nošenje svinja i teških klada, gradnja kuća, stavljanje slamnatih svežnjeva za pokrivanje krova, krčenje i ograđivanje, rez-barenje, lov i uzgoj lama, to su muški poslovi; izrada ukrasa i briga za djecu muški su i ženski poslovi... Sitna svakodnevna briga o maloj djeci, sa svim rutinskim poslovima... sve je to jednako svojs-tveno muškarcima kao i ženama.“⁴⁸ Kod Mundugumora čak ni dojenje nije isključivi prerogativ majke; potvrđuje se, zapravo, da ni tu ona nije nezamenljiva. Kako navodi M. Mid, čak i žene koje nisu nikada rodile mogu, stavljajući stalno dete na grudi i pijući mnogo kokosovog mleka, za nekoliko nedelja postići da imaju dovoljno, ili gotovo dovoljno, mleka kako bi othranile usvojeno dete. Kod Čambula, žena je ta koja obavlja poslove neophodne za život i ishranu, dok se muškarci bave umetnošću, doterivanjem i sopstvenim izgledom. „Stvari koje muškarac posjeduje dobija od žene u stvarno vlasništvo kao uzvrat za čeznutljive poglede i umiljate riječi... U prehrani ljudi ovisе o ribarenju žena...“⁴⁹

No, vratimo se tekstu A. Gvidučić. Polnu diferencijaciju u društvu ne treba posmatrati samo sa aspekta njenog „prirodnog“ porekla. Institucionalizacija ove podele, koja se već u primitivnim društvima vrši putem zabrana, negativnog određenja (u smislu zabrane vršenja svih poslova sem propisanih), definitivno daje polnoj podeli rada društveni karakter. U tom kontekstu dolazi do

⁴⁷ M. Mead: *Spol i temperament u tri primitivna društva*, str. 285.

⁴⁸ *Op. cit.* str. 66–67.

⁴⁹ *Op. cit.* str. 263–264.

procesa otuđivanja žene od sopstvenog tela, sopstvene biološke funkcije. Korene otuđenja u oblasti prokreacije Gvidučić nalazi u rastavljanju dva aspekta materinstva: fiziološkog, koji nužno biva prepušten ženi, i društvenog, efektivnog upravljanja reproduktivnom funkcijom, koje, oduzeto od žene, putem brojnih propisa i zabrana, vrše muškarac i država.

Malo je oblasti, ističu feministkinje, u kojima građansko društvo pokazuje više hipokrizije nego u oblasti prokreacije. Veliča se i slavi majka, ali samo ako je u braku, dakle, samo kad je potčinjena muškarcu. „Da bi se utešile žene zbog svog statusa drugorazrednih građana, majke su posvećene, okružene oreolom i obdarene posebnim 'instinktima', osećajima i znanjem zauvek iznad mogućnosti shvatanja muškarca... Svetost i degradacija jednostavno su dve strane iste medalje – društvenog razbojništva u odnosu na ženu u klasnom društvu...“⁵⁰ Namerni pobačaj se smatra zločinom. Društvo koje s mnogo entuzijazma uzima u zaštitu embrion u majčinoj utrobi pokazuje malo interesa za već rođeno dete. I dok se, s jedne strane, ukazuju dalje feministkinje, ne priznaje da fetus pripada ženi koja ga nosi, s druge strane dete se smatra vlasništvom i privatnom brigom roditelja.

b) Borba za slobodan, stručan i besplatan abortus

Tako smo došli do problema kojim se feministički pokret intenzivno bavio – do kampanje za slobodan, stručan i besplatan abortus, koja je, inicirana neposredno od pokreta, u mnogim zemljama dobila masovne razmere. Šezdesetih i sedamdesetih godina ova borba je predstavljala ključnu tačku okupljanja svih struja pokreta u SAD, Nemačkoj, Francuskoj, Italiji i dr. i kao takva pokazala solidarnost i jedinstvo pokreta u konkretnoj akciji. Prvi korak u borbi činila je istorijska analiza porekla i smisla ove zabrane. O. Avenati (Avenatti) u tekstu „Abortus, legalizacija i pravo na rođenje“⁵¹ prezentira jedan sumarni istorijski prikaz, utvrđujući da „pravo *nasciturusa* koje može biti u suprotnosti sa individualnim interesom majke, a ponekad (u slučaju demografske eksplozije) i sa širim interesima društva, biva izraženo i ozakonjeno tek u prošlom veku“⁵². Abortus je u antičkim zemljama smatran zločinom samo

⁵⁰ Evelyn Read: *The Myth of Women's Inferiority*, u zbirci "Voices From Women's Liberation", str. 177.

⁵¹ Tekst je objavljen pod naslovom *La nostra posizione sull'aborto*, u zbirci B. Frabotta: "Femminismo e lotta di classe in Italia (1970-73)", str. 69-74.

⁵² *Op. cit.* str. 70.

ako je bio izazvan nasiljem i u tom slučaju pravo na obeštećenje imali su muž ili otac žene koja je abortirala. Tek su Setimio Severo i Karakala (Caracalla) propisali kažnjavanje (čak i smrtnom kaznom) žena koje su skrivile namerni abortus i to (prema tekstu jednog edikta) „...zato što bi bilo nedostojno (sramotno) da jedna žena može nekažnjeno oduzeti svom mužu nadu na potomstvo...“.⁵³ Iz ovog navoda jasno proizlaze dve stvari: da se muškarac smatra vlasnikom dece i da žena ne biva kažnjavana zbog kršenja „prava fetusa na rođenje“, već zbog povrede očevog „prava na potomstvo“. Tek je hrišćanstvo nagovestilo koncept „prava *nasciturusa*“ mada vekovima o tome nije bio zauziman definitivan stav. Ključni problem predstavljala je „animacija“, tj. oživljavanje (određivanje tačnog momenta u kojem započinje ljudski život u materici)⁵⁴. U okviru crkve, diskusije su vođene i stavovi su oscilirali između neposredne i posredne animacije. Toma Akvinski i srednjevekovni mislioci pod uticajem Aristotela, prihvataju drugu varijantu. Animacija (koja u hrišćanstvu, zapravo, označava momenat u kojem fetus stiče dušu) nastaje kad fetus dobije ljudski oblik. Ovaj koncept je prihvaćen početkom XIV veka na Konciliju u Beču i održao se tokom narednih vekova. Lex Criminalis Carolina i Koncilij u Trentu sredinom XVI veka određuju momenat animacije smeštajući ga u sredinu trajanja trudnoće i zločinom se smatra, od tada, samo namerni pobačaj izvršen u drugoj polovini trudnoće. Tek 1869. godine Pije IX eliminiše razliku između prvog i drugog dela trudnoće, izjednačavajući svaki abortus sa ubistvom i propisujući ekskomunikaciju za žene koje ga izvrše. K. Driskol (C. Driscoll)⁵⁵ ističe da je ovakav stav bio od vitalnog interesa za crkvu, jer je obezbeđivao porast broja vernika. Naravno, analiza ekonomskih i političkih uslova koji su doveli do ovakvog stava katoličke crkve prema kontroli rađanja nije do sada vršena. U SAD, iznosi K. Driskol, uvođenje zabrane abortusa povezano je s prednostima koje je ekspanzija populacije nosila u godinama posle građanskog rata. Prvi zakon o zabrani abortusa, donet 1821. godine u državi Konektikat, koji je sledio ideju o odloženom oživljavanju, zamenjen je 1860. godine kad je zabrana proširena na čitavo trajanje trudnoće.

U vreme buđenja i formiranja neofeminizma abortus je bio svakodnevna pojava i u državama koje su ga zabranjivale (npr. u

⁵³ *Op. cit.* str. 71.

⁵⁴ Stari Grci su verovali da do animacije dolazi 40 dana po začeću za muško dete, a 80–90 za žensko (Nikad nije objašnjeno kako se određivao pol fetusa!) – navedeno prema C. Driscoll: *The Abortion Problem*, u zbirci "Voices from Women's Liberation", str. 208.

⁵⁵ *Op. cit.* str. 209.

SAD godišnje je vršeno osamsto hiljada do milion ilegalnih abortusa; u Italiji se ta brojka pela i na 3,5 miliona). Feministkinje su insistirale da zabrana abortusa implicira znatne klasne diferencijacije. S obzirom na ogromne svote koje su plaćane za ilegalno vršenje pobačaja ili, pak, za plaćanje putovanja i svih troškova u zemljama koje su legalizovale abortus, on je, zapravo, bio „luksuz bogatih“. Siromašnim ženama ostajala je alternativa: da se pomire s neželjenim materinstvom (koje njih, za razliku od prve kategorije žena, socijalno i materijalno mnogo teže pogađa), ili da se predaju u ruke nestručnim osobama i direktno ugroze zdravlje, pa i život. S druge strane, slobodan, stručan i besplatan abortus većina feministkinja shvatala je, zapravo, samo kao korak u pravcu razotuđenja čoveka (posebno žene) u biološkoj i socijalnoj sferi, u ovladavanju sopstvenim prirodnim i društvenim postojanjem. Danas abortus ima funkciju „manjeg od dva zla“. Slobodno i stručno obavljen, manja je nesreća od neželjenog, slučajnog materinstva, sa svim socijalnim, psihičkim i materijalnim nedaćama koje ga prate.

Na istoj liniji se nalaze i zahtevi za široku propagandu i obaveštavanje, kao i laku dostupnost savremenih sredstava za kontracepciju i planiranje porodice u širem smislu.

c) Seksualna opresija žene

Seksualna represija postoji, bez sumnje, u svim istorijskim oblicima antagonistički podeljenih društava. Ona se odnosi na oba pola, ali je njen teret za ženu uvek bio neuporedivo veći. Stoga se feministički pokret u velikoj meri angažuje na razotkrivanju suštine i smisla ovog specifičnog oblika delovanja društva na ličnost i ceo život žene.

Seksualnost kao autonomno područje ličnosti, kroz istoriju, ženi je bila negirana na različite načine. Vekovima je bila neodvojiva od njene reproduktivne funkcije, materinstva. Pravo na ispoljavanje seksualnosti u antičkom i srednjovekovnom periodu bilo je rezervisano za hetere i kurtizane, dok je udatim ženama bila uskraćena svaka mogućnost ispoljavanja seksualnosti van reprodukcije. Kult devičanstva i materinstva, s jedne, i heterizam, s druge strane, stalni su pratioci patrijarhalne monogamije, neizbežna posledica njenog dvostrukog morala. Pravna i religijska pravila danas je zamenila psihoanaliza kao novi agent seksualne opresije žene. Anatomija žene proglašena je njenom sudbinom, a čitava njena seksualnost definisana je negativno u odnosu na muškarca. U formi-

ranju ličnosti žene presudna je spoznaja anatomske različitosti polova u edipalnoj fazi. Od tog momenta njena dalja sudbina će biti određena načinom na koji tu razliku prihvata: ili će se razvijati normalno, tj. prihvatajući „kastaciju“ i prelazeći s klitorične na vaginalnu fazu seksualnosti, ili će, pak, želeti „nešto slično“ muškom polnom organu i dalji njen razvoj biće označen tzv. „kompleksom muškosti“. Feministička analiza poznate Frojdove ideje o dva tipa seksualnog zadovoljenja žene („klitoričnom“, kao infantilnom i manje vrednom i „vaginalnom“ kao zreloom, punovrednom) ukazuje na nov način vezivanja seksualnosti žene s njenom reproduktivnom funkcijom. Jedino istinsko, zrelo, „pravo“ seksualno zadovoljenje žene je ono koje omogućava začće. Autonomna seksualnost, odvojena od prokreacije, znak je nezrelosti i „manjkavosti“ u psihofizičkom razvoju žene.

Takozvana seksualna revolucija predstavlja nov oblik mistifikacije seksualnog bića žene. Stari konformizmi i zabrane su pali, ali ne da bi se ostvarila seksualna sloboda kao razvijanje i obogaćivanje ljudske ličnosti, već „seksualna sloboda“ kojom su i muškarac i žena svedeni na objekte, robu, u kojoj se afirmiše samo pseudoseksualnost istrgnuta iz osećajnosti, tehnicizirana, otuđena i krajnje partikularizovana seksualnost. Fleksibilni građanski sistem apsorbovao je sve oslobodilačke implikacije ideje seksualne revolucije i seksualna sloboda je transformisana u još jednu, rafiniraniju formu represije i otuđenja. „Surova je ironija u tome da je afirmacija dostojanstva i iskrenosti seksualne ljubavi postala sloboda za ženu-objekt da prodaje upotrebu objekta“ (Roubotam). „Seksualna revolucija“ predstavlja, zapravo, za žene „pravo“ da imaju seksualne odnose izvan bračnih okvira i, uopšte, umanjeno insistiranje na monogamiji, te u sadašnjim uslovima stvarne, pre svega ekonomske neravnopravnosti žena i muškaraca, čini žene još ranjivijim i stavlja ih u položaj lako dostupnog opšteg dobra.

Savremeno građansko društvo supsumira seksualnost tržišnim kategorijama, razrešavajući na nov način postojeće suprotnosti u afirmaciji ljudske seksualnosti (odnos seksualnost–reprodukcija, suzbijanje seksualnosti koje patrijarhalna porodica vrši u cilju sopstvene reprodukcije i reprodukcije sistema i sl). Kako to postavlja Gordana Cerjan-Letica: „...Sve temeljne odrednice društva robne proizvodnje – efikasnost, konzumacija, prestiž u potrošnji, gomi-lanje robe i sl. – reflektirane su na područje ljudske seksualnosti bez ostatka. To su... fenomeni obezluđene spolne potrošnje kojoj je motiv prestižna kompeticija i tretiranje spolnosti kao objekta bolje prodaje robe (u reklamama, sredstvima masovnih komuni-

kacija, tijelo, naročito žensko, tretira se kao objekt, itd)...⁵⁶

Žensko telo se u tržišnoj špekulaciji razlaže na anatomske delove, nezavisne jedan od drugog na način koji totalno negira ljudski identitet inkorporisan u ženskom telu. Reintegracija ovih delova, realizacija sopstvenog seksualnog identiteta, predstavlja, za većinu feminističkih pisaca, prethodni korak koji žene moraju učiniti da bi stupile u slobodan, human, istinski odnos s muškarcem. Bez sumnje, bilo je i ima još zastranjivanja i pogrešno usmerenih pokušaja u okviru pokreta (kao što su isticanje lezbijskog iskustva kao alternativne seksualnosti, odbacivanje monogamije u bilo kom obliku i sl) ali, čini nam se, da većina predstavnica usvaja zahtev za revolucionisanjem seksualnosti u pozitivnom, humanom smislu, koje bi obogatilo odnos muškarca i žene. Nije, stoga, čudno da se često u feminističkim tekstovima susreće Marksova misao da je odnos muškarca i žene, najprirodniji od svih odnosa, zapravo pokazatelj u kojoj meri je čovekova priroda zaista postala ljudskom.

4. Žena se ne rađa, ženom se postaje (Simon de Bovoar)

Socijalna sudbina, formiranje i afirmacija žene, zatvorena je u biološki determinisan krug njene porodice. Nezavisna egzistencija, samostalnost, direktan odnos sa svetom smatra se devijacijom. Za ženu kuća, dom predstavlja sudbinu, izraz njene društvene vrednosti. „Sindrom domaćice“ ponovo postaje predmet analize, ovoga puta iz drugog ugla. Simon de Bovoar piše: „Domaćica od drugog pozajmljuje sopstveni razlog postojanja“; ona je zavisna od drugih, čitavo njeno postojanje opravdava se postojanjem muža i dece. On je najpre građanin, proizvođač, a tek potom muž. Ona je, pre svega, a često i jedino, žena. Status domaćice ne deluje na poziciju žene samo ekonomski, već bitno utiče i na oblikovanje njene psihe. Malo je poslova koji su sličniji Sizifovom, sa stalnim ponavljanjem i bez kreativnosti. Domaćica zapravo ne stvara, ona jednostavno održava postojeće. „Žena svoj jedini vid opstanka vidi u porodici i, bivajući sprečena da ispituje vlastite utopijske mogućnosti, ostaje u autoritetu postojećeg, jača ga i podržava...“⁵⁷ Naizgled, žene su psihosocijalno izvrsno usklađene sa svojim inferiornim statusom. One pokazuju kao osobine svoje ličnosti i submisivnost, i podložništvo, i pasivnost i, konačno, svest

⁵⁶ G. Cerjan-Letica: *Naznake o obitelji socijalističke robne proizvodnje*, „Pitanja“ br. 7/8, 1978, str. 33.

⁵⁷ Žarana Papić: *Odnos polova – zanemarena protivrečnost*, „Pitanja“ br. 7/8, 1978, str. 7.

o sebi kao manje vrednom „drugom“ polu. Ovaj fenomen, u feminističkoj literaturi označen kao „interiorizacija ropstva“, analiziran je u brojnim tekstovima. Kako je odbačena teza da su to „prirodna“, stalna i nepromenljiva svojstva žene, odgovor je tražen i (po našem mišljenju) pronađen na planu društveno-istorijskog i individualnog formiranja lika i uloge žene.

Potčinjenost žene je prvi oblik potčinjavanja u ljudskoj istoriji, žena je „prvi čovek kojim se drugi čovek poslužio kao sredstvom“. Svi antagonistički sistemi redukovali su ljudski identitet žene. Biološke funkcije determinisale su, gotovo isključivo, njeno društveno postojanje. Rezultat istorijskog oblikovanja ženske ličnosti predstavlja „nataložena alijenacija“ (N. Ler-Sofronić), koja se u konkretnom istorijskom trenutku izražava osobinama žene koje se potom, procesom ideologizacije, prezentiraju i doživljavaju kao „prirodne“.

Na individualnom planu, žena procesom socijalizacije „uči da bude žena“. Porodica se pojavljuje kao primarno mesto u kojem se vrši socijalizacija deteta i oblikuje žena prema modelu „ženstvenosti“, u koji se mora uklopiti, ukoliko se želi socijalno i ekonomski integrisati u sistem još uvek patrijarhalnih odnosa. Sopstvenim uzorom, porodica jasno izdiferenciranih uloga, u skladu s tradicionalnim vrednostima i stereotipnim karakteristikama oba pola, deluje u pravcu usvajanja tih stereotipa, „prirodnih“ osobina za svaki pol i gušenja i potiskivanja osobina koje se pripisuju drugom polu. U tom smislu se često susreće shvatanje o porodici kao primarnom agentu transmisije društvenih vrednosti.

E. G. Belotti (Belotti) ukazuje da se još pre rođenja deteta formiraju različiti stavovi i očekivanja u porodici i okolini vezani za pol deteta. Naša kultura, koja privileguje mušku u odnosu na žensku ulogu, konstruisala je čitav sistem predznaka zasnovanih na raširenim verovanjima i predrasudama koji bi trebalo da ukažu na pol očekivanog deteta. Ti „narodni običaji... ispitani u celini... pokazuju želju i nadu da će *nasciturus* biti muško... Ako analiziramo indicije, otkrivamo jednu zajedničku karakteristiku: oni za koje se veruje da najavljuju muško dete su pozitivni – dobro raspoloženje, zdrav ten, žustri pokreti ploda, mesec koji se puni itd. Mnogi pretpostavljeni znaci rođenja muškog deteta odnose se na desnu stranu tela...“⁵⁸

Nakon rođenja, već od prvih dana (gotovo u svim zemljama razlikuju se boje kojima je okruženo novorođenče: plavo za dečake,

⁵⁸ Elena Gianini Belotti: *Dalla parte delle bambine*, Feltrinelli, Milano, 1973, str.15–17.

ružičasto za devojčice) podstiče se različito ponašanje dece u skladu s polom. Dečaci su podsticani na aktivnost, kreativnost, borbenu; devojčice, pak, na pasivnost, poslušnost, nežnost. Različite igre (a poznat je značaj i funkcija dečjih igara), različite igračke, pa i različita književnost za decu (setimo se „Enciklopedija za dečake“ i „Enciklopedija za devojčice“), od prvih dana uče decu da se međusobno razlikuju prema polu i da se formiraju u skladu s modelima i uzorima koje pružaju i zahtevaju odrasli. „Žene uveravaju“, piše K. Lonci (C. Lonzi), „od detinjstva da ne donose odluke i da zavise od osoba 'sposobnih' i 'odgovornih', oca, brata, muža...“.⁵⁹ Prema E. Beloti, čitavo uslovljavanje opstaje pod uslovom da se u drugom polu provocira suprotstavljeni. „...Superiornost i snaga jednog pola se održavaju isključivo na inferiornosti i slabosti drugog pola. Ako se muškarac oseća takvim samo ako može dominirati, neizbežno je proizvesti nekog ko će prihvatiti da bude dominiran...“.⁶⁰ Ovde, zapravo, leži jedan od osnovnih motiva koji su podstakli radikalno i socijalistički orijentisano krilo na kritiku tradicionalnog, reformističkog pravca u feminističkom pokretu. U nepromenjenim društvenim okvirima, ističe se, ne može se postići ravnopravnost polova. Jer, tradicionalno shvaćena muževnost jednostavno je nemoguća bez tradicionalno shvaćene ženstvenosti kao svog komplementa. Stoga je neophodna radikalna promena položaja i uloge oba pola, a postojeći društveni poredak građanskog sistema ne pruža za to objektivne mogućnosti.

U formiranju ličnosti žene učestvuju, udruženi, tokom čitavog njenog života porodica, škola, sredstva masovnih komunikacija, posebno ženska štampa i dr. Stalno joj se govori da je drugačija i specifična, te ona počinje da veruje u tu drugačijost, koja, zapravo, nije drugo do – inferiornost. M. L. Carden (Carden) ukazuje u tom smislu da se žena, ulovljena u okvirima socijalnih institucija i institucionalizovanog ponašanja, nalazi u začaranom krugu: što se više trudi da dostigne ideal, postaje sve pasivnija i potčinjenija; sve više okupirana izgledom, a manje idejama; sve nesigurnija u sebe i sve sklonija da poveruje da su muškarci superiorna bića.⁶¹

O kontradikcijama koje prate formiranje žene M. Taks (Tax) piše: „Od dana kada nauči da razumeva signale, sve što žena čuje je serija kontradiktornih instrukcija i konfliktnih opisa o načinu kako

⁵⁹ C. Lonzi: *Sputiamo su Hegel*, u zbirci R. Spagnoletti, "I movimenti femministi in Italia", str. 109.

⁶⁰ E. G. Belotti, *op. cit.* str. 58.

⁶¹ M. L. Carden: *The New Feminist Movement*, Russel Sage Foundation, New York, 1974.

da izgleda i da se ponaša. Ona mora biti skromna, a ipak, izazovna. Mora biti jaka, a ipak slaba; ranjiva, a ipak sposobna da se zaštiti; dovoljno pametna da stekne muškarca, ali ne dovoljno pametna da ga ugrozi; ili, pak, dovoljno pametna da sakrije svoju inteligenciju i njom vešto manipuliše. Željena od svih, ali zainteresovana samo za jednog; rafinirana, a ipak naivna“.⁶²

Čitav splet faktora socijalizacije udružuje se da ženu uveri da se sreća nalazi u zavisnosti od muškarca, u prihvatanju modela ženstvenosti koji znači pasivnost i ograničavanje na sferu „privatnog“. Naučnu podršku i teorijsku osnovu ovakvom modelu pružaju psihoanaliza i funkcionalizam. Oba misaona pravca poklanjaju mnogo pažnje individualnom formiranju ličnosti i, kad je žena u pitanju, problem ljudskog identiteta se pomera sa opšteljudske na specifično polnu identifikaciju. N. Ler-Sofronić o tome piše: „Inicijalna pretpostavka ortodoksne psihoanalize je... da je ‚anatomija ženska sudbina‘, te da je ženina socijalna uloga bitno obilježena konstitucionalnim karakteristikama njenog pola. Osnovna pretpostavka, pak, funkcionalizma jeste da je uslov funkcionisanja poretka pravilno privikavanje na socijalne uloge i dosljedno ponašanje jedinke i grupa u skladu s tim ulogama. Posebno, a vjerovatno najznačajnije, mjesto imaju polne uloge koje se zasnivaju na seksualnoj podjeli rada...“.⁶³

Socijalizacija polova, kako se vrši u našoj civilizaciji sa i dalje izraženim patrijarhalnim tradicijama, ne osiromašuje i ne pogađa samo ženu. „Sindrom Ksantipe“, tiranija žene, pojavljuje se oduvek kao „nusproizvod“ muške dominacije. Simon de Bovoar u „Drugom polu“ pruža izvanrednu analizu onoga što naziva dijalektikom gospodara i roba: tlačeći, gospodar i sam postaje potlačen. Muškarci su zarobljeni sopstvenom vlašću, ističe De Bovoar. Zato što samo oni zarađuju, žene od njih zahtevaju novac; zato što samo oni stvaraju karijeru ili biznis, žene od njih zahtevaju da budu uspešni; zato što samo oni uključuju transcendenciju, žene žele da im je oduzmu, gospodareći njihovim planovima i uspesima. Žene od svoje slabosti stvaraju oružje; međutim, ostaje činjenica da one jesu slabe. „Velika razlika je u tome da je kod žene zavisnost interiorizovana: ona je rob, čak i kad se ponaša naizgled slobodno; dok je muškarac suštinski slobodan... ako on izgleda žrtvom, to je zato što su njegova opterećenja najočiglednija: žena je izdržavana od njega, poput parazita; ali parazit nije pobjednički gospodar. Istina

⁶² Meredith Tax: *Woman and her mind: the story of everyday life*, "Notes from the second year: women's liberation – major writings of the radical feminists", str. 15–16.

⁶³ N. Ler-Sofronić: *Odiseja ljudskog identiteta žene*, „Pitanja“ br. 7/8, 1978, str. 13.

je da... muškarac i žena zajedno trpe opresiju institucija koje nisu stvorili... Za njihovo zajedničko dobro, situacija mora biti prome-
njena tako što će se zabraniti brak kao 'karijera' za žene... Žena se
oslanja na muškarca zato što joj nije dozvoljeno da se oslanja na
samu sebe; on će osloboditi sebe oslobađajući nju – što će reći,
dajući joj da nešto *čini* u svetu...“.⁶⁴

⁶⁴ Simone de Beauvoir: *The Second Sex*, Landsborough Publ. Ltd, London, 1960, str. 197–198.

V poglavlje

**ODNOS FEMINISTIČKOG
I RADNIČKOG
POKRETA**

1. Uloga i značaj *novog identiteta žene*

Mnogi autori određuju feminizam onako kako to čini npr. Nada Ler-Sofronić, podrazumevajući pod tim pojmom „...najopštije rečeno... tendenciju stvaranja i artikulacije ženske svesti ka otporu protiv podređenog društvenog položaja, klasične ženske uloge...“.⁶⁵ Mada prihvatamo šire određenje ovog pojma, nesporno je da feminizam uključuje, kao veoma bitnu, i ovu „svesnu“ dimenziju. Pokušaćemo da malo bliže razmotrimo i ukažemo na osnove i domašaj te „nove svesti“, novog identiteta žene.

Traganje za ljudskim identitetom odvija se, istorijski, na dve ravni. Prva je politička i predstavlja pitanje identiteta jedne klase, naroda ili dela ljudske vrste i ono se uvek postavlja u vezi sa opresijom, degradacijom i otuđenjem ljudskih osobina koje te grupe trpe. To je, zapravo, pitanje političko-revolucionarnog identiteta grupe, odnosno klase. S druge strane, generičko svojstvo čoveka je da se pita, ne osvrćući se na političke i društvene uslove, o značenju i smislu sopstvenog postojanja i ljudskosti uopšte. Ovu ravan nazvali bismo filozofsko-spoznajnom i ona je svojstvena čitavom ljudskom rodu, dok je političko traganje za identitetom po svojoj prirodi drugačije: rađa se iz opresije i trpljenja i uvek je usmereno protiv nečega, te predstavlja osnov za okupljanje pojedinaca i formiranje socijalnih pokreta.

Filozofsko pitanje može prerasti u političko, ali ne mora. Mase ljudi se mogu istovremeno baviti sopstvenim *ja*, sopstvenim uslovima egzistencije i potlačenosti u formi psiholoških ili psihoanalitičkih traganja, ostajući tako, metodološki i sadržajno, u granicama individualizma i bez značajnije društvene težine. Tek prelaz sa intimnog, pojedinačnog traganja za sopstvenim identitetom na drugu, političku ravan, dakle, s političkom perspektivom uvođenja društveno-istorijskih parametara (materijalnih uslova, klasa i klasnih borbi, političkih i institucionalnih konflikata...), odnosno šire društvene realnosti, može dati osnova za globalne promene na društvenom planu. Politički smisao ovakvog sticanja svesti o sopstvenom postojanju nužno usmerava na okupljanje masa opresovanih i nastojanje na identifikaciji protivnika.

⁶⁵ N. Ler-Sofronić: *Marksizam i feminizam*, „Opredjeljenja“, br. 1, 1980, str. 130.

Feminizam je odigrao veoma značajnu ulogu u afirmisanju novog identiteta žene, ukazujući na brojne protivrečnosti i iracionalnosti njenog položaja u kapitalizmu. Oficijelno, savremeno građansko društvo prihvata tezu o ravnopravnosti polova kao primerenu buržoaskoj ideologiji „slobode i jednakosti“. To daje zvanično jednake mogućnosti za žene kao i za muškarce, uklanjajući formalne sankcije koje su u ranijim periodima sprečavale žene da se i suviše udalje od svoje tradicionalne uloge. One su danas naizgled slobodne da se uključe u bilo koju oblast obrazovanja i zanimanja, dozvoljeno im je da se bave politikom i drugim „muškim“ aktivnostima. Naglasak koji građansko društvo stavlja na prava čoveka i participaciju u „demokratskom“ društvu onemogućava mu da formalno odrekne jednake mogućnosti, dok je s druge strane diskriminacija neizbežna osnovica čitavog sistema. U takvoj situaciji nužno se afirmišu i podstiču neformalni stavovi i sankcije koji služe održanju nejednakosti. Sju Šarp (Sue Sharpe) tako ocenjuje američko društvo: „Proklamovani princip jednakosti sugerise da se svako može takmičiti i uspeti: možeš uspeti ako pokušaš, naravno pod uslovom da nisi radnik, žena ili crnac...“⁶⁶

Sve veći značaj u održavanju postojeće društvene strukture dobija, tako, socijalizacija u smislu formiranja muške i ženske uloge kao suprotstavljenih. U društvu u kojem se osuđuje očigledna diskriminacija, „prirodne“ razlike kakva je polna (ili rasna) služe održanju i osnaživanju nejednakosti na kojima se temelji čitav sistem. Atakujući na postojeći sistem polnih uloga, feministički pokret, stoga, nužno dobija antikapitalistički karakter, čak i kada on nije do kraja i svesno sproveden u svim delovima pokreta.

Promovisanje i artikulacija novog identiteta i svesti žene značajno je i sa stanovišta buđenja njene klasne svesti. S. Šarp ispravno primećuje: „Različiti odnosi koje muškarci i žene imaju prema proizvodnji uobličili su njihovu svest i za žene porodica obično dolazi na prvo mesto. One se retko identifikuju s klasnom borbom koja izgleda da ima malo veze s njihovim životima, iako su obično one prve koje osele njene efekte...“⁶⁷ Stoga i nije čudno što se žene tako često pojavljuju kao nenamerni, a najčešće i nesvesni, branioci postojećeg sistema, stalno podsećajući muškarca na njegovu odgovornost prema ženi i deci, obeshrabrujući ga u njegovoj militantnosti van kuće. Borba na ideološkom planu za novi identitet žene (i muškarca) pokazuje se tako kao neophodni pratilac borbe protiv materijalnih osnova klasne i polne eksploatacije, jer

⁶⁶ Sue Sharpe: *Just Like a Girl*, Pelican Books, 1978, str 56.

⁶⁷ *Op. cit.* str. 57.

demistifikacijom postojeće ideologije ljudi mogu saznati i razumeti sopstvenu ulogu u procesima eksploatacije i dominacije, te se vlastitim naporima angažovati na oslobođenju sebe, kao i drugih.

U tom smislu možemo posmatrati buđenje i oblikovanje novog identiteta žene, nove „svesti“ koja je dovodi u sukob s dominantnim društvenim sistemom, iako ne uvek sa istom merom zaoštrenosti i racionalizacije.

2. Feministička dilema: borba polova, ili klasna borba?

Može delovati banalno, ali tvrdnja da postoje žene dominantne kao i žene potčinjene klase esencijalna je za razumevanje realno-političke težine revandikacija različitih pravaca pokreta za oslobođenje žene. Čisto logičko razmatranje navodi nas na zaključak da novi identitet nema isto značenje za žene iz suprotstavljenih klasa. Buržujka ili žena iz srednjih slojeva poseduje, makar i posredno, novac i moć, uživa materijalne i kulturne privilegije, može raspolagati svojim vremenom i sl, a ipak, i ona trpi u civilizaciji koja utvrđuje nesvodive, etološke različitosti žene. Njeno „sticanje svesti“ će biti, međutim, pretežno individualističkog tipa, na pojedinačnom, psihološkom nivou. Iz takvog tipa svesti rodila se iluzija univerzalne solidarnosti svih žena, tzv. „sestrinstvo“ (sisterhood, sorelanza) bez uvažavanja različitih društvenih uslova egzistencije; otuda i mit o „muškarcu–neprijatelju“.

Utvrđujući sopstvenog muškarca, ili muškarca uopšte, kao glavnog protivnika, ovakva svest teži oslobađanju od polne opresije na individualnom nivou, u okvirima postojećih društveno-ekonomskih uslova. Drugačije se, zapravo, ne bi ni mogla orijentisati ovakva svest, jer prihvativši, odnosno utvrdivši, da opresija u savremenom kapitalizmu ima korene u vlasti klase kojoj i same, makar i posredno, pripadaju, ove žene bi došle u duboku kontradikciju sa sopstvenim društvenim postojanjem. Može se pretpostaviti da bi suprotnost između postojećeg, privilegovanog socijalnog statusa i novog ljudskog značenja ženskosti bila razrešena na štetu ovog drugog. Supstituišući klasnu borbu borbom polova nastoji se, prema našoj oceni, da se izvrši prestrukturiranje i preraspodela moći u okviru postojećih klasa, čime bi žene privilegovane klase dobile mnogo, ali se postavlja suštinsko pitanje šta bi takva reorganizacija donela ogromnoj masi žena potlačene klase. Upravo takvo značenje mi vidimo u tezi „radikalnog“ feminizma o polnoj revoluciji kao zameni za socijalne revolucionarne promene. U stvari, sukob polova, nepovezan s borbom za ukidanje klasne strukture

društva, biva tolerisan i resorbovan u kontekst razvijenog kapitalizma. Prema oceni M. Repeta (Repetto), reč je o „luksuzu koji sebi društvo može dopustiti, ostajući duboko patrijarhalno, opresivno, nasilno, seksističko: borba polova zapravo ne pokazuje dovoljnu izdržljivost budući da se utemeljuje samo kod žena koje su postigle stepen znatno poodmakle emancipacije...“.⁶⁸

Ipak, ovakav feminizam pripremio je teren za prelazak na drugi – političko-socijalni nivo formiranja svesti žene o sopstvenom položaju i ulozi. Nismo daleko od tvrdnje da je napuštanje elitističkih tendencija početne faze pokreta, uključivanje širokih slojeva žena, suštinski doprinelo transformaciji pokreta u kojem se pojavljuje novi kvalitet „svesti“, ne više zasnovane na utvrđivanju i oblikovanju nesvodive „ženske“ suštine kao suprotstavljene „muškoj“, već na afirmaciji žene kao jednog subjekta više, kao novog činioca u borbi protiv svih oblika društvene nejednakosti i tlačenja.

Previše su, po našoj oceni, optimistički stavovi da su u savremenom feminizmu definitivno prevladana stanovišta o borbi polova kao primarnoj. Sama činjenica da se opresija žene ne može svesti, u potpunosti i bez ostatka, na klasnu eksploataciju i opresiju, može dovesti, i dovodi i danas, do apsolutizacije specifičnog oblika antagonizma između muškarca i žene, te zanemarivanja svih ostalih oblika dominacije i suprotstavljenosti u društvu. Ma da isključujemo tezu o muškarcu kao neposredno odgovornom, svesnom tlačitelju, ipak je jasno da se na svim nivoima on pojavljuje upravo kao agent, kao manje-više svesni vršilac ove opresije. „Očiglednost“ ove činjenice može zavesti pripadnice pokreta i onemogućiti im prodiranje do samih korena i suštine potlačenog položaja žene. Ovo se može dogoditi čak i tamo gde ne postoje subjektivne barijere sticanju istinitih i potpunih, društveno-istorijski zasnovanih saznanja.

Marksistička teorija i metod pokazali su se kao dragoceni i nezamenljivi na putu feminističke analize, tako da danas pokret karakteriše „eksplozija socijalističke sadržine i orijentacije“, radikalizacija zahteva u meri u kojoj dovode u pitanje suštinske vrednosti i celinu građanskog društva.

Tako se feminizam, sazrevajući, oblikuje kao značajna komponenta revolucionarnih antikapitalističkih snaga na Zapadu, prelazeći put od buržoaskog, individualističkog liberalizma, „reformističkog“ feminizma sa zahtevima za jednakost pred kapitalom i građan-

⁶⁸ M. Repetto: *La nostra storia e appena cominciata*, u „DWF“, 14/1980, str. 78.

skim zakonima, preko „antimuške“ orijentacije tzv. „radikalnog“ feminizma, do istinskog radikalizma socijalističkog feminizma.

3. Ideja lično je političko i praksa sticanja svesti u malim grupama

Jedna od ideja okosnica teorije i prakse neofeminizma je promovisanje sfere „privatnog“ kao oblasti od ogromnog društvenog i političkog značaja. Otudjenost privatne od političke sfere ljudskog života zapazila je već frankfurtska škola kao jednu od bitnih karakteristika zapadne civilizacije, čiji tipični princip predstavlja autonomija različitih oblasti ljudskog života. U zapadnoj tradiciji, voditi političke razgovore o privatnoj sferi, odnosno povezati privatno s političkim životom, predstavlja nedopustivu konfuziju i kršenje osnova modernog mišljenja. Snaga Zapada leži, prema ovoj tradiciji, upravo u režimu autonomije: ekonomija, politika, umetnost, religija, pravo, etika, sve su to odvojeni realiteti, regulisani sopstvenim, odvojenim merilima. Među svim autonomnim oblastima najudaljenije jedna od druge stajale su, šezdesetih godina, privatna i politička. Neofeminizam se tada pojavljuje na društvenoj pozornici, ističući kao ideju vodilju tezu *lično je političko*. Zašto su baš žene tako spremno prihvatile ovu ideju i dovele je do krajnjih konsekvenci, izvrsno obrazlaže Dž. (J.) Travers u tekstu „Feminizam. Proces involucije ili otvaranja?“⁶⁹. Upitavši se šta je zapravo „privatni život“, odgovara da su to „svi ljudski (ili neljudski) odnosi vezani za aktivnosti van muške sfere proizvodnje“. Za muškarca, dakle, lično je seksualni život, aktivnosti u slobodnom vremenu (sport, piće i dr.), održavanje domaćinstva u kojem on i žena sa zajedničkom decom jedu i spavaju. Za ženu, međutim, koja nije uključena u „mušku“ proizvodnju, lično predstavlja čitav njen život, sve aktivnosti koje vrši – posao koji obavlja, seksualni život, ono malo slobodnog vremena... Drugim rečima, za ženu lični život predstavlja ukupnost svih odnosa koje ima u životu. „Očigledan je“, zaključuje Dž. Travers, „razlog zbog kojeg žena biva ta koja 'neprekidno govori' o ličnom životu...“

Prvobitna aktivnost pokreta odvijala se u malim grupama koje su praksom „sticanja svesti“ ili „samoosveščivanja“ (*autocoscienza*) pokušale da pristupe problemima žene na nov način. Prvi zahtev je bio redefinisati status i revalorizovati značenje ličnog iskustva.

⁶⁹ Juliette Travers: *Femminismo. Processo di involuzione o di apertura?*, u zbirci B. Frabotta, „Femminismo e lotta di classe in Italia (1970–1973)“, str. 30–31.

Priroda opresije nad ženom istraživana je izveštajima o ličnom iskustvu. Krajnja privatizacija života žene shvaćena je kao jedan od simptoma opresije. Rascepom privatnog i političkog, javnog života u muški orijentisanoj dominantnoj kulturi, lično je postalo trivijalno. Ustanoviti sličnost u svojim ličnim iskustvima, za žene je značilo veliki korak napred, shvaćeno je kao politički akt i istaknut je zahtev da se ovi aspekti sopstvenog života izdignu do političkog značaja.

Neofeminizam, koji je izrastao iz kontrakulture mladih šezdesetih godina, nosio je tragove idealističkog individualizma karakterističnog za veliki deo tog pokreta. Reč je o tendenciji da se odnos s društvom shvati kao identifikacija politike i izražavanja sopstvenih individualnih potreba, sopstvene instinktivne prirode, odbijajući svaki oblik društvenosti i društvene odgovornosti. Reč je o nesagledavanju onog što Markuze (Marcuse) naziva „dijalektikom oslobođenja“, odnosno odnosa lične i političke pobune, privatnog oslobođenja i društvene revolucije. Kako ističe Markuze, identifikacijom ova dva momenta uništava se revolucionarni potencijal i jednog i drugog. „Buržoaski individuum“ ne može se prevladati prostim ignorisanjem društvenih zahteva time što će se postati odmetnik od društva i praktikovati sopstveni stil.

Ovakve ideje upravo, međutim, izražava deo pokreta za koji teza o privatnom kao političkom ne predstavlja samo ishodište već i konačni smisao pokreta. Ostajući zatvorene u sferi privatnog, odbijajući da se uključe u „mušku“ javnu sferu, zapravo, još više osnažuju postojeću redukciju ženske egzistencije, njenu dalju „getoizaciju“, idući time i nesvesno naruku najžešćim protivnicima oslobođenja žene. I ovde se potvrđuje ideja da ekstremna radikalizacija „ulevo“ nije nikad previše udaljena od ekstremne „desnice“. G. Cezareo (Cesareo), kritikujući ovakve tendencije u pokretu, piše: „...žene su sklone... da se povuku iz politike koju hegemonizuju muškarci (tj. danas iz politike kakvu uopšte poznajemo), jer ne osećaju da odgovara ni njihovim specifičnim zahtevima, ni njihovom životnom iskustvu; jer osećaju da ova politika isuviše često zanemaruje ili mistifikuje kontradikciju polova. Međutim, takvo odustajanje ne može a da se ne razreši zatim u obnovi posredništva od strane muškaraca, koji i dalje razrađuju i vode ovu politiku, oveko-većujući mistifikaciju i obnavljajući žensku podređenost...“.⁷⁰

Ideju „lično je političko“ veliki deo pokreta ipak shvata drugačije, kao težnju da se obogati sadržina politike, koja nije samo pitanje promene strukture moći već mora uključiti i odnose među ljudima,

⁷⁰ G. Cesareo: *La contraddizione femminile*, ER, Rim, 1977, str. 236.

kao i koncepciju same ličnosti. Postavljajući pitanje privatnog, interpersonalnih odnosa, načina života, pokret je doveo u pitanje čitavu koncepciju politike u sadašnjem poretku stvari, uneo je u politički život zahtev za izmenu i obogaćivanje i onih oblasti koje su tradicionalno smatrane najintimnijim u životu čoveka.

Praksa „samoosvešćivanja“ u malim grupama za brojne žene je bila od presudnog značaja, ukazavši da mnogi problemi i tegobe u životu žene nemaju korena u ličnim manjkavostima i defektima, već da su posledica objektivne situacije, tj. sociokulturnog porekla. Ako su, dakle, problemi dotad smatrani ličnim, društveni po svom poreklu, onda ni rešenje ne može biti pronađeno na individualnom planu.

Grupa „Feministička borba“ 1973. godine piše: „...Polazeći od nas samih, naših materijalnih uslova, možemo jasno (i bolno) videti kako se naši životi odvijaju između dva pola: 'posla' i 'odnosa muškarac-žena-deca', označenih takođe kao 'svet van kuće' ili 'svet rada'... nasuprot 'seksu', 'porodici' ili 'braku' itd. Kad smo jedanput uspele da shvatimo odnos između dve situacije ne kao suprotstavljene, već kao međuzavisne, čitava tzv. 'privatna dimenzija' ili 'individualna' i sve tegobe, strahovi i opsesije koji proizlaze iz njenog shvatanja kao izolovane, nestaju i uspevamo jasnije videti duboki značaj slogana feminističkog pokreta: LIČNO JE POLITIČKO!...“.⁷¹

Onima koji u malim grupama vide metod grupne psihoterapije, Dž. Travers odgovara: „Prvo, žena ne pati od neuroze koju treba izlečiti. Žena je potlačena u društvenim uslovima koji su joj nametnuti. Drugo, ne očekuje se da lični problemi o kojima se diskutuje u grupi mogu biti rešeni mehanizmima same grupe. Ovi problemi su političke i društvene prirode i samo promenom čitavog društva mogu biti rešeni na definitivnan način. Treće, cilj grupe nije, kao u psihoterapiji, da reintegriše ženu u postojeće društvo, već da osvetli da u ovom društvu nema mesta za ženu gde ne biva opresovana...“.⁷²

S. Rowbotham u malim grupama vidi i odgovor na specifičnost ženske borbe koja se vodi ne samo protiv kontrole muškaraca i generalne opresije kapitalističkog sistema već i protiv interiorizacije opresije. Žene su morale naučiti da same sebe više ne doživljavaju kao inferiorna bića, da „vole sebe i druge žene i imaju međusobno poverenja“.⁷³

⁷¹ Navedeno prema A. Censi: *Il privato come politica*, str. 54.

⁷² J. Travers, *op. cit.* str. 35.

⁷³ S. Rowbotham: *Il movimento delle donne e la costruzione del socialismo*, "DWF", 14/1980, str. 24.

4. Radnički i feministički pokret: od nepoverenja do saradnje

Radnički pokret i njegove organizacije u Zapadnoj Evropi dugo su bolovali od idejnog oportunitizma i reformizma, od dogmatizacija i redukcije marksizma, od ekonomizma staljinističkog tipa. Pristup ženskom pitanju odražavao je slabosti i nedostatke pokreta u celini. Uglavnom se bavilo pitanjima vezanim za materijalnu sferu: zapošljavanja, eksploatacije u proizvodnji, sindikalnog organizovanja žena i sl. Povremeni pokušaji prevazilaženja ovakvog redukcionizma nisu nailazili na razumevanje (setimo se, na primer, Rajhovog (W. Reich) pokušaja „politizacije seksualnih pitanja“ koji je doveo do njegovog isključenja iz KP Nemačke).

Malo se vodilo računa o specifičnim vidovima opresije koji nisu neposredno uzrokovani ekonomskim faktorima, već imaju ideološku osnovu i psihičke posledice. „...Odvojivši klasnu protivrečnost od protivrečnosti polova i zatim pretpostavivši da druga jednostavno proizlazi iz prve, marksistička je analiza i na ovom području bila u zaostatku i, ograničivši se na ekonomizam, često je svodila 'žensko pitanje' na parcijalno pitanje ili je neposredno asimilirala mušku dominaciju dominaciji kapitala...“.⁷⁴

Osim toga, rešenje „ženskog pitanja“ odlagano je za period nakon socijalističke revolucije. U osnovi ispravne teze da se „ne radi o posebnom ženskom pitanju, već o opšteljudskom“, da „nema oslobođenja žene bez oslobođenja čoveka“ i sl, tumačene su, međutim, tako da su isključivale bilo kakvu ideju o autonomnoj borbi žene za sopstveno oslobođenje, bilo kakvo specifično polje borbe.

Krajem šezdesetih godina došlo je do revolucionarnih previranja među grupama koje su na svojim plećima osećale teret različitih specifičnih formi opresije u kapitalističkom društvu. Javlja se pokreti za prava crnaca, studentski pokreti, radikalizacija inteligencije - naročito kroz novu levicu, ekološki pokret, pokreti za oslobođenje žena... Ove grupe, svaka sa specifičnim poljem borbe, ulaze u sukob sa građanskim društvom, ističu zahteve koji dovode u pitanje njegove temeljne kategorije i samu egzistenciju. U isto vreme dolazi do novog talasa radničkih borbi sa do kraja zaoštrenim suprotstavljanjem dominantnom sistemu u svim njegovim aspektima. Eksplodiraju do kraja dovedeni konflikti u oblasti proizvodnje i potrošnje, politike i ideologije, čitavog sistema vrednosti; ljuļjaju se, dakle, temelji društva. Tradicionalne radničke, političke

⁷⁴ G. Cesareo, *op. cit.* str. 225.

i sindikalne organizacije sučeljavaju se s masom novih ideja i zahteva za proširenje polja klasnog sukoba, s novom istorijskom pojavom najrazličitijih autonomnih pokreta koje ujedinjuje izrazit antikapitalistički karakter. Pred okoštalu, letargičnu tradicionalnu levicu postavlja se pitanje odnosa i stava prema svim tim novim revolucionarnim snagama. Taj problem se postavio, dakako, i u odnosu na feministički pokret.

Početnu fazu, susret radničkog i feminističkog pokreta, karakteriše uzajamno nepoverenje. Radničke organizacije, s jedne strane, ocenjivale su feministički pokret kao „malograđanski“, kao skretanje s prave linije borbe, „faktor u razbijanju klasnog jedinstva proletarijata“ i time „otupljivanje oštrice klasne borbe“ i sl. Feministkinje, s druge strane, optuživale su radnički pokret za neza interesovanost i hipokriziju kad su u pitanju problemi žena, za seksizam u sopstvenim redovima, jednom rečju, za „punu integritetisanost u patrijarhalnu ideologiju“.

Mada su objektivne slabosti i na jednoj i na drugoj strani delom odgovorne za početno međusobno poricanje, u velikoj meri se radilo i o međusobnom nepoznavanju i nerazumevanju.

Prethodna pitanja koja su se postavljala za radnički pokret u određivanju odnosa prema pokretu za oslobođenje žene bila su: da li borba za oslobođenje žena predstavlja bitnu komponentu revolucionarnog procesa, i ako predstavlja, u čemu je njen antikapitalistički karakter, te u kom je odnosu prema strategiji proleterskog pokreta?

U početnoj fazi, feministički pokret pokazuje izvesne objektivne slabosti koje ga udaljuju od radničkog pokreta. Karakteristično je, kako ukazuju i A. Maracci (Marazzi) i E. Tedeschi (Tedeschi),⁷⁵ da je talas feminizma najpre zahvatio žene iz intelektualnih slojeva i sitne buržoazije, zaposlene i studentkinje. Ovi slojevi žena, više od drugih, bili su osetljivi na nove feminističke sadržaje. Dostignuti stepen obrazovanja, te mogućnost zapošljavanja i s tim povezanog minimuma ekonomske nezavisnosti, dozvoljavali su dve vrste procesa: najpre, da svesnije dožive kako eksploataciju kapitala, tako i specifičnu opresiju u porodici, na radnom mestu i društvu uopšte, kojoj su izložene kao žene; i drugo, posedovale su sposobnost racionalizacije otuđenja i psihičke zavisnosti žene, u pokušaju jedne analize koja za predmet ima celinu iskustva individue – žene. „Samoosvešćivanje“ u prvim malim grupama pretežno

⁷⁵ A. Marazzi i E. Tedeschi: *Donna: riforma o rivoluzione?*, Controcorrente, Rim, 1977, str. 117, i dalje.

je u svojoj suštini intelektualnog tipa i prvih je godina centralna tačka feminističke prakse, iako ne i jedini njen izraz. Mala grupa, međutim, često se javlja kao samodovoljna, izolovana i samo slučajno povezana sa analognim strukturama. Proklamovani „spontanizam“ i izričito odbijanje ma kakve formalne organizacije delovalo je u ovoj prvoj fazi tako da praktično nije postojala kakva zajednička dimenzija koja bi povezivala i objedinjavala iskustva i elaboracije pojedinačnih grupa. Spektakularnost pojedinačnih akcija nije bila i mera efikasnosti pokreta.

Analitički nivo ovog prvog perioda nije uspevao da prevaziđe deskripciju. Teorijski pokušaji najčešće su se iscrpljivali u opisanju pojedinačnih oblika opresije i eksploatacije žene. Ovaj metodološki postupak činio se najispravnijim, praktično nepogrešivim, jer je stvarao utisak neposrednog prodiranja u suštinu problema, koji se u ovakvom tipu analize, utvrđuje kao suprotnost muškarac–žena; delovao je i najuverljivije, jer je nailazio na neposredni emocionalni odziv žena, od kojih je svaka s lakoćom mogla individualizirati svog „muškarca-opresora“. Ovakva vizija, ideološka koliko i idealistička, šematizuje ljudsku realnost, deleći je u dve odvojene celine: s jedne strane, žena – žrtva *par excellence*, s druge, muškarac – obavezno opresor, što je najčešće završavalo identifikacijom pola i klase. Muškarci i žene pojavljuju se kao dve klase sa istorijski sukobljenim interesima i, sledstveno tome, u međusobnoj borbi. Razumljivo je da ovakve koncepcije nisu mogle predstavljati ishodište ma kakvog susreta sa radničkim pokretom.

Feministički pokret se vremenom oslobađa svojih „dečjih bolesti“ iz početne faze, prodirući u svojim teorijskim nastojanjima do dubljih, strukturnih razloga potčinjenosti žene, što nužno dovodi do njegove socijalističke orijentacije i time povezivanja sa radničkim pokretom. U tom smislu tumačimo i ocenu N. Ler-Sofronić socijalistički usmerenih pokreta za oslobođenje žene: „Pitanja koja žena autonomno pokreće... ne tiču se nikada samo žene i ne odnose se samo na humanizaciju odnosa među polovima, već se tiču cjeline društvenih odnosa i njihovih korelata“⁷⁶. Feministička borba protiv „seksizma“ gubi sve više konotaciju „borbe polova“, dok se sve više afirmiše njena suštinska antiburžoaska komponenta. Jer, seksizam nije ideologija van vremena i prostora, bez uzroka i istorije, i kao takva svojstvena svim muškarcima kao univerzalna konstanta, bilo da su buržuji ili proleterii. Naprotiv, to je ideologija koja, iako prihvaćena i od većine muškaraca potlačene

⁷⁶ N. Ler-Sofronić: *Oslobođenje žene – putevi i stranputice*, „Argumenti“, br. 1/79, str. 128.

klase, predstavlja proizvod buržoazije, njoj služi i ekonomski i politički.

Osnovna korisnost seksističke ideologije za vladajuću klasu i održanje postojećeg sistema leži u podeli masa i same radničke klase, a u skladu sa opštom tendencijom razbijanja jedinstva eksploatisanih, uvođenjem, što je moguće više, elemenata i osnova podele. U tom smislu buržoazija preuzima od ranije vladajućih klasa patrijarhalnu seksističku ideologiju, ugrađujući je u same temelje strukture građanskog društva. Posredi je ideologija kapitalističkog sistema koja je uperena ne samo protiv žena već i protiv muškaraca potčinjene klase, jer ih lišava najvažnijeg saveznika – žena iz sopstvene klase. Tako kritika patrijarhalizma i seksizma unutar radničke klase i radničkog pokreta, zapravo, doprinosi jedinstvu radničke klase i proširuje domet i sadržinu klasne svesti.

Analizom i kritikom porodice u savremenom kapitalizmu, feminizam je ukazao na još jednu činjenicu od bitnog značaja za radnički pokret: muškarac se i u proleterskoj porodici pojavljuje kao kočnica oslobođenja žene, težeći da očuva izvesne privilegije koje ima na osnovu polne podele u društvu, ponašajući se na taj način suprotno opštim interesima svoje klase.

Feministički pokret svojim okretanjem ka problemima žena domaćica deluje u pravcu politizacije ogromnog dela društva koji je do sada ostajao van tokova socijalnih i političkih borbi, a po prirodi svog položaja potencijalni je saveznik radničke klase. Od kakvog je to značaja za zemlje u kojima i do 80% (Italija, npr) žena pripada upravo toj kategoriji, mislimo da ne treba posebno obrazlagati.

Unošenjem čitave jedne nove sfere, oblasti privatnog u polje političke borbe, feministički pokreti se suštinski suprotstavljaju redukcionizmu nasleđenom iz staljinističkog vremena, po kojem promene u ekonomskoj strukturi „same po sebi“ i bez potrebe za nekim radikalnim zahvatima i akcijama subjektivnih snaga socijalizma dovode do promena u ideološkoj nadgradnji. S. Rowbotham tako kritikuje⁷⁷ koncepciju tradicionalnih političkih organizacija levice, po kojoj se nivoi aktivnosti postavljaju u formi piramide: pri dnu su konflikti u proizvodnom procesu i borbe za političku vlast; slede borbe na socijalnom planu (često shvatane krajnje usko kao pitanje stanovanja); zatim dolaze problemi škole, socijalne pomoći i teme iz oblasti kulture, kojima se eventualno mogu priključiti politika polova, politika „ličnog“, ekologija i brojne druge

⁷⁷ S. Rowbotham, *op. cit.* str. 45.

stvari koje se uglavnom podrazumevaju pod „kvalitetom života“... Sa feminističkog stanovišta (i ne samo feminističkog), ovakvo hijerarhizovanje problema pokazuje se neprihvatljivim.

Kritiku levice, ali i mesto feminističkog pokreta u strategiji proleterske borbe izražava i R. Spanjoleti (Spagnoletti): „Borba za oslobođenje žene u odnosu na klasnu borbu ne predstavlja puki dodatak, još jedan specifičan razlog, već istinsku i svojstvenu *kulturnu revoluciju*, sposobnu da ponovo otvori diskusiju o dihotomiji života i politike, da ogoli, s temama porodice, odnosa među polovima, istoričnosti potreba, kvaliteta života, teorijsku sklerotičnost koja parališe veliki deo stare i nove levice u pozitivističkoj kanonizaciji marksizma Druge internacionale...“.⁷⁸

Neofeminizam tako koincidira ne samo vremenski, već i sadržinom, s novom društvenom i političkom praksom koja se javlja u okviru samog radničkog pokreta nakon 1968. godine i koja otvara „nove horizonte socijalnih borbi koje bi radikalne promene u fabrici povezale s praktičnim inicijativama za socijalne i kulturne alternative građanskoj civilizaciji u svim oblastima društvene prakse...“.⁷⁹

Kao ilustraciju ovakve orijentacije u feminističkom pokretu navešćemo stavove koje je u „Nacrtu platforme principa pokreta za oslobođenje žene“ već 1970. godine objavila italijanska feministička grupa Pokret za oslobođenje žene (MLD), osnovana na inicijativu Radikalne partije Italije. U tekstu se najpre utvrđuje specifični karakter opresije i eksploatacije žene u odnosu na ostale oblike opresije, na ekonomskom, psihološkom i seksualnom planu. Iznosi se zatim jedna serija „momenata“ specifične opresije:

a) biološka funkcija prokreacije vekovima je određivana kao jedina i tipična društvena funkcija žene; ostala je to i u savremenom društvu (uprkos promenjenim ekonomskim, demografskim i socijalnim uslovima) u kojem služi za sputavanje i ograničavanje subjektivnog razvoja žene i njenih društvenih funkcija;

b) pravila patrijarhalnog društva potčinjavaju ženu vlasti muškarca, tretirajući je kao inferiorno biće pod ekonomskim, pravnim i moralnim starateljstvom muškarca; ovo potčinjavanje se realizuje naročito u braku i porodici;

c) ekonomska eksploatacija žene koja se pokazuje, bilo da je zaposlena ili domaćica, kao nejednak tretman na tržištu radne snage, odnosno opterećenje kućnim poslovima;

⁷⁸ Spagnoletti: *I movimenti femministi in Italia*, Savelli, Rim, 1975, str. 17.

⁷⁹ Z. Vidaković: *Marks i savremeni svet*, Partizanska knjiga, Beograd, 1981, str. 587.

d) proces psihičkog kondicioniranja u kojem se žena od rođenja socijalizuje u pravcu „ženskosti“ koja ne predstavlja drugo do inferiornost; jednom interiorizovana, takva „ženska uloga“ onemogućava joj da analizira i shvati sopstveni položaj, te završava automatskim prihvatanjem kompletnog potčinjavanja „polnom aparthejdu“ po kojem je žena inferiorna i intelektualno i emotivno;

e) represija ženske seksualnosti koja nagoni ženu da potiskuje i izobličava sopstvenu seksualnost, kako bi postala i ostala „seksualno vlasništvo“ muškarca; žena je kondicionirana da bude na raspolaganju i učini se poželjnom, ne na osnovu sopstvenih seksualnih pobuda ili kriterija ličnog izbora, već na osnovu „robne ponude“, jer svest o sopstvenoj seksualnosti biva potisnuta, a seksualno zadovoljstvo zamenjeno potrošačkim zadovoljstvom.

MLD zatim utvrđuje borbu za oslobođenje žene kao suštinski deo opštije borbe za revolucionarnu promenu u pravcu socijalističkog i antiautoritarnog društva. U tom smislu ciljevi borbe za oslobođenje žene, koji proističu iz specifičnih karakteristika njene potlačenosti, čine integralni deo opštijih ciljeva:

1) oslobođenja od autoritarizma i hijerarhije u cilju društva slobodnih i jednakih, u kojem će u svakom trenutku biti osigurano maksimalno učešće svakog pojedinca u određivanju sopstvene sudbine;

2) oslobođenja od dogmatskih ili sektaških stavova, od religioznih, rasnih, bioloških predrasuda u traganju za ljudskom zajednicom, kao celinom, zasnovanom na poštovanju života i sreće svakog pojedinca;

3) oslobođenja od ekonomske eksploatacije, za izgradnju takvog ekonomskog ustrojstva koje će predstavljati zajednički poduhvat u kojem će rad predstavljati samoostvarenje, a ne otuđenje;

4) oslobađanja od represivnog kondicioniranja i psihološkog redukovanja u cilju slobodnog psihičkog razvoja ličnosti u okvirima najšire moguće game ljudskih vrednosti, isključujući sva ideološka predubedenja;

5) oslobođenja od seksualne represije u cilju slobode i prava na seksualno samoostvarenje i ukidanje svakog oblika tlačenja čoveka u ma kakvoj se formi ono pojavljivalo;

6) oslobođenja čoveka od ograničenja sopstvenog tela, uklanjanjem svih ekonomskih, birokratskih, ideoloških i psiholoških prepreka poznavanju i dostupnosti sredstava koja nude nauka i tehnika.⁸⁰

⁸⁰ *Proposta di piattaforma politica dei collectivi femminili*, u zbirci R. Spagnoletti: "I movimenti...", str. 66–72.

Kao pitanje od sve većeg značaja za feministički pokret postavlja se tzv. „dvostruka militancija“ njegovih pripadnica. Pod tim se podrazumeva, zapravo, borba na dva polja: s jedne strane, zajedno sa radničkim pokretom i u okviru njegovih organizacija, borba protiv kapitalističkog sistema, za uništenje klasa, najamnog rada i sve bede i otuđenja koje rađa taj sistem i buržoazija kao njegov istorijski subjekt; s druge strane, protiv dominacije muškarca nad ženom, protiv svih specifičnih vidova opresije žene kao takve, što podrazumeva i borbu protiv patrijarhalizma i nejednakosti polova unutar samog proleterijata i njegovih organizacija, a što predstavlja specifičnost i osnov autonomije pokreta u odnosu na radničku klasu i njene organizacije.

Ovom pojmu skloni smo da damo još jedno značenje. Naime, „samoosvešćivanje“, tj. sticanje svesti o sopstvenom položaju i ulozi žene, ostaje ključni momenat feminističkog angažmana. Specifičnost istorijske situacije žene označena je, kako smo već pominjali, ideološkim naslagama u društvenoj i individualnoj svesti; mistifikacije odnosa među polovima mnogobrojne su i teško probojne, a interiorizacija sopstvene inferiornosti tragična je posledica vekovne potčinjenosti žene. Stoga se borba za sticanje novog identiteta pokazuje kao borba za samoodređenje i mogućnost subjektivizacije svake žene. Polazak od sopstvene situacije u kojoj su žene najneposrednije pogođene patrijarhalističkom praksom i ideologijom pojavljuje se kao preduslov sticanja dubljih i potpunijih saznanja o istorijskim uslovima i društvenim okolnostima koji izazivaju i afirmišu takvu praksu i ideologiju. Prodiranjem do tih istina, otpočinje proces politizacije pokreta, ne samo putem idejnog približavanja radničkom pokretu već i putem konkretne društvene i političke prakse. Upravo u tom momentu susreta između nastojanja da se položaj žene „objasni“ ali i „promeni“, u spoju idejne i praktične borbe vidimo drugu „dvostrukost“ borbenosti feministkinja.

Radnički pokret, sa svoje strane, prešao je dug put od početnog osporavanja vrednosti i značaja pokreta za oslobođenje žene. Tako se i od vodećih ličnosti „istorijske“ levice mogu čuti izjave koje kao da su preuzete sa stranica feminističke literature. Ilustrativan je, u tom smislu intervju koji je E. Berlinger (Berlinguer) dao još 1976. godine Karli Ravajoli (Carla Ravaioli), u kojem, između ostalog, kaže: „...Izvestan reakcionaran i diskriminatoran mentalitet u odnosu na ženu, izvesne pozicije antiženskih i anti-feminističkih predrasuda i svi oblici života i ponašanja koji proizlaze iz odnosa polova, i sve ostale povezane manifestacije života, predstavljaju konkretnu i tešku prepreku emancipaciji žene, i na

izvestan način čine muškarca opresorom žene. I ne mislim samo na buržuja, kapitalistu, već i na radnika, i na proletera, i na komunistu. To je nasleđe iz najdalje prošlosti koje danas, s rastućom svešću žene o sopstvenim pravima, determiniše određenu borbu između polova i zahtev za ženu za oslobađanjem i u odnosu prema muškarcu...“.⁸¹ I dalje, „u osnovi je... tradicionalno 'muško' društvo, usled čijeg hiljadugodišnjeg trajanja nije samo kapitalizam taj koji se okorišćuje ženskim radom, bilo radnice, bilo domaćice, već je to i muškarac, gospodar, bio on buržuj ili proleter...“.⁸²

5. Autonomija pokreta za oslobođenje žene

„Mogli bismo reći da je smer puta kojim je prošao feminizam poslednjih godina... bio dijalektičko prevazilaženje svoje specifičnosti i, na duge staze, možda povratak klasi i njenoj avangardi... No, ovo prevazilaženje sopstvenog okvira ne treba shvatiti kao povratak na početnu tačku, na tradicionalnu političku i organizacionu praksu, već isprobanu na čitavoj levici, jer danas je odnos sa radničkom klasom, s njenim potrebama i organizovanim avangardama moguć, verovatan i politički konstruktivan samo u uslovima proklamovane i priznate *autonomije* feminističkog pokreta...“.⁸³

Za razliku od tzv. radikalnog krila, čiju smo praksu zatvaranja i „antimuške“ orijentacije već kritikovali, socijalistički orijentisan deo feminističkog pokreta u autonomiji ne vidi separatizam. Jasno će to istaći L. Kastelina (Castellina): „...autonomna organizacija ne znači separatnu organizaciju, što je druga stvar: autonomija pretpostavlja dijalektički odnos sa celinom revolucionarnog procesa i organizacijom koja ga vodi, odnos utoliko blizak ukoliko kvalitet tog procesa garantuje interpretaciju, mada parcijalnih, specifičnih razloga borbe. Separacija znači antagonizam i segregaciju...“.⁸⁴ Autonomija je potrebna, pre svega, zato što prihvatanje svih implikacija koje nosi teza o oslobođenju žene neće biti brz i jednostavan proces ni u okviru same radničke klase, pa čak ni u okviru njene organizovane avangarde.

Prevazilaženje polnog antagonizma pretpostavlja prevazilaženje ideologije koja vuče korene iz dalekih istorijskih epoha, zasnovane na vekovima prihvaćenim i priznatim odnosima, ne, dakle,

⁸¹ Carla Ravaioli: *La questione femminile – Intervista col PCI*, 1976, str. 192.

⁸² *Op. cit.* str. 195.

⁸³ R. Spagnoletti: *I movimenti femministi in Italia*, Savelli, Rim, 1978, str. 13.

⁸⁴ L. Castellina: *Lettera aperta ai compagni del Manifesto a proposito della questione femminile*, u B. Trabotta: "La politica del femminismo", str. 231.

samo u odnosima kapitalističke proizvodnje već „proizvodnje ljudi“ u svim do sada poznatim oblicima. Stoga, smatraju feministkinje, raskinuti okove kapitalističkog načina proizvodnje ne znači automatski i okončati vekovnu potčinjenost žene. „Feministička revolucija je najduža!“, ali istovremeno neodvojiva od proletherske, koja joj stvara neophodne preduslove.

S druge strane, ne osporavajući ni u kom slučaju postojanje klasa, feminizam ukazuje da klasne razlike ipak funkcionišu na način unekoliko drugačiji kad su u pitanju žene. Istina je da postoje duboke razlike između buržujke i proleterke, ali zar ne postoje i između proletera i proleterke, ili između buržuja i njegove žene? Postoje problemi žene, specifični problemi koji prevazilaze klasne razlike i koji čine specifično polje borbe feminističkog pokreta.

„Govoriti o kontradikciji položaja u kojem se nalaze sve žene, ne znači zastupati generički interklasizam kojeg zaista ima u nekim frakcijama pokreta žena, već to znači doprinos analizi uslovljenosti te situacije i znači da eliminacija klasa ne predstavlja automatski eliminaciju kontradikcije muškarac-žena iako je borba protiv kapitalizma fundamentalni preduslov prevazilaženja te kontradikcije“.⁸⁵

Ovo, uostalom, nije nepoznato ni u samom radničkom pokretu. P. Toljati (Togliatti) je, još 1945. godine, na prvoj Konferenciji žena komunista Italije ukazao da „emancipacija žene, u stvari, nije i ne može biti problem samo jedne partije niti čak samo jedne klase. On interesuje sve žene, uz izuzetak, razume se, malih grupa povezanih interesima s privilegovanim vladajućim slojevima... Van ovih grupa, treba ostvariti jedinstvo svih italijanskih žena, shvaćenih u celini kao mase koja ima zajedničke interese, jer je cela zainteresovana za sopstvenu emancipaciju, za duboku transformaciju sopstvenih uslova postojanja i, dakle, za onu obnovu čitavog društva bez koje takva promena nije moguća...“.⁸⁶

Videli smo kako je „interiorizacija ropstva“ tragična posledica istorijskog potčinjavanja žene. Upravo zbog toga, žene se jedino autonomnom revolucionarnom praksom mogu osloboditi svog „podaničkog duha“. Reč je o revoluciji na individualnom planu, koju niko ne može izvršiti umesto žene same.

„Žena, htjela to ili ne, mora postati subjekt vlastitog oslobođenja!“ (N. Ler-Sofronić).

⁸⁵ „Effe“, jun/jul 1975, navedeno prema N. Ler-Sofronić: *Pokreti za oslobođenje žene – putevi i stanputice*, „Argumenti“, 1/79, str. 122.

⁸⁶ P. Togliatti: *L'emancipazione femminile*, ER, Rim, 1973, str. 41.

VI poglavlje

**NEKA PITANJA
EMANCIPACIJE ŽENE
U JUGOSLAVIJI**

Razmotriti svestrano i odgovorno stanje i probleme vezane za pitanje emancipacije žene u Jugoslaviji daleko premašuje i pretenzije i mogućnosti ovog priloga.* Želja mi je, ipak, da ukažem na tek neka od brojnih pitanja koja se u ovoj oblasti nameću. Od ne malog značaja je i trenutak u kojem razgovaramo o ovoj temi. Naime, sedamdesete i početak osamdesetih godina u nas označavaju period pojačanog interesovanja za „žensko pitanje“. U to vreme objavljuju se značajni teorijski i istraživački radovi koji predstavljaju pomak u pristupu i krupan doprinos sagledavanju položaja žene kod nas.

Duboka ekonomska i opštedruštvena kriza koja je zahvatila naše društvo nametnula je neke druge probleme, akutnije i dramatičnije, što je, razumljivo, potisnulo „žensko pitanje“ u drugi plan. Ipak, potisnuto ne bi smelo značiti i zanemareno jer bi neki potezi, danas povučeni (ma bili oni naizgled i opravdani), mogli, na dugi rok, drastično unazaditi položaj žene u našem društvu. Nije, uostalom, ništa novo u tome da se društva u ekonomski kriznim vremenima oslanjaju na porodicu, što uglavnom znači - ženu. Mnogo bogatije zemlje od naše, tzv. „države blagostanja“ često su krize svojih ekonomija rešavale u sferi socijalne sigurnosti građana, „krešujući“ manje ili više drastično, državna izdvajanja za ove svrhe i prebacujući, tako zbačeni teret, na tradicionalnog nosioca ovih funkcija - porodicu, odnosno ženu. „Reganomija“ i „tačerizam“ vrlo uspešno obuhvataju i ove metode. Prepoznatljivi su elementi ovakvog ponašanja i u našoj svakodnevi. Socijalni razvoj, nejednom, u partijskim i državnim programima i deklaracijama stavljen je u istu ravan sa ekonomskim, ali se to, na žalost nije ostvarivalo ni u periodima najvećeg privrednog prosperiteta. Porodične funkcije, potrebe domaćinstva i „kućni poslovi“, odnosno njihovo podruštvljavanje, ulaze uglavnom u sferu socijalnog razvoja. Nije nevažno kako će se jugoslovenska zajednica odnositi prema ovim pitanjima u periodu ekonomske krize. Zabrinjava primetna tendencija da se kućni poslovi vraćaju domaćinstvu, tj. ženi jer, „podruštvljavanje“ ima neprihvatljivo visoku cenu. U strukturi potreba i izdataka za njihovo zadovoljavanje, domaćinstva se najlakše odriču

* Saopštenje na naučnom skupu, objavljeno u: „Socijalna politika“, Beograd, 1987/11-12.

onih usluga koje može zameniti „kućni rad“ žene. Ovome treba dodati i činjenicu da je u našem društvu u ogromnoj većini domaćinstava upravo žena ta koja ima zadatak „finansijskog čudotvorca“ koji treba da obezbedi porodično „preživljavanje od plate do plate“.

Napred rečeno čini da se podsetimo Engelsove opservacije u „Poreklu porodice, privatne svojine i države“. Prihvatajući Marksov stav da je razvoj krupne industrije omogućio ulazak žene u svet društvene proizvodnje, dodajući uz to i suprotstavljenost njenog položaja u oblasti javne produkcije i položaja u okviru domaćinstva, Engels je pisao: „...s tim da ostaje isključena iz javne proizvodnje i da ne može ništa privređivati ako ispunjava svoje dužnosti u privatnoj službi porodice; i da nije u stanju da ispunjava svoje porodične dužnosti ako želi da uzme udeo u javnoj radinosti i da sama privređuje...“.⁸⁷ Opominje, zar ne?

Smatrajući ekonomsko osamostaljivanje pretpostavkom emancipacije žene, Engels tome dodaje i „podruštvljavanje kućnih poslova“. Ne zanemarujući opasnost od ekonomističkog redukcionizma koji je naneo puno štete čitavom tradicionalnom radničkom pokretu, a ne malo i tretiranju ženskog pitanja, zadovoljiću se napomenom da se u ekonomskoj sferi rešavaju tek pretpostavke, nužni ali ne i dovoljni uslovi emancipacije žene. U tom smislu valjalo bi ukazati na neke relevantne činjenice društveno ekonomskog položaja žena, u prvom redu vezane za njihovu zaposlenost i zapošljavanje.

Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih u društvenom sektoru pokazuje stalan porast: 1945. godine iznosilo je 29,3%, 1982. godine dostiglo je 36,5%, a u 1986. godini 38,0%. Ovo je učešće uporedivo sa podacima za razvijene evropske zemlje. Međutim, učešće žena u ukupnom broju zaposlenih veoma je različito kada se posmatraju pojedini delovi naše zemlje. Dok u SR Sloveniji ono iznosi 45,8%, u SR Hrvatskoj 40,9%, dotle je u SR Makedoniji 34,7%, SR Crnoj Gori 35,6% i SAP Kosovu 22,1 %.⁸⁸

U pogledu profesionalne orijentacije žena, može se zaključiti da su one uglavnom zaposlene u zanimanjima koja pokazuju veliku sličnost sa njihovim tradicionalnim porodičnim funkcijama. U industriji, zapošljavaju se mahom u granama koje proizvode

⁸⁷ Engels, F: *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Kultura, Beograd, 1950. str. 74-75.

⁸⁸ Podaci iz *Izveštaja SFRJ o primeni konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*, jun 1983. str. 18 i SGJ za 1986, „Statistički bilten SZS“ broj 1577, 1986.

predmete koje su ranije izrađivale žene u porodičnom domaćinstvu: tekstilnoj, prehrambenoj, i sl. Izvan industrije, kao prosvetne radnice, bolničarke, lekarke, socijalne radnice, sekretarice, spremačice i sl, obavljaju uglavnom, funkcije ranije vezane za supruge - majke: formiranje i socijalizacija dece, briga o bolesnima, o nemoćnima, staranje o čistoći i slično. Čak i kada nema neposredne sličnosti sa tradicionalnom ženskom ulogom, poslovi koje žene obavljaju najčešće spadaju u tipično „ženska“ zanimanja, jasno razdvojena od „muških“. Zanimljivo je da su neki američki autori ovom tradicionalnom podelom zanimanja na „muška“ i „ženska“ objašnjavali zašto nije došlo do automatskog, masovnog otpuštanja žena u velikoj ekonomskoj krizi tridesetih godina u SAD. Da za nas isto ne važi, pokazale su dr Eva Berković i Miroslavka Dinkić u analizi „Ekonomski položaj žene u Jugoslaviji“. Privredna reforma šezdesetih godina zahtevala je prelazak sa ekstenzivnog na intenzivni način privređivanja, što je u nekim preduzećima nužno dovelo do smanjenja broja zaposlenih. Na udaru su se našle, prvenstveno žene „sa manje ili više jasno prisutnom motivacijom da je pre svega muški član porodice pozvan da obezbedi egzistenciju“. Tradicionalna shvatanja o „hraniocu porodice“ zbrisala su sve proklamacije o ravnopravnosti. Autorke ukazuju da je u SR Srbiji u periodu januar-avgust 1966. godine među brojem otpuštenih kao viška radne snage, udeo žena iznosio 32,3%, a u istom razdoblju 1967. godine - 35,4%. Podaci se, navode dalje autorke, mogu sagledati u pravom svetlu tek ako se ima u vidu da je učešće žena u ukupnom broju zaposlenih u SR Srbiji bilo 28,6% u 1966. godini, a 28,7% u 1977.⁸⁹

Navedeni podaci morali bi poslužiti kao opomena i upozorenje u situaciji u kojoj se traže putevi ozdravljenja naše privrede, jer se ne bi smelo ponoviti iskustvo u kojem nesrazmerno veliki teret podizanja produktivnosti snose radnice.

U pogledu diskriminacije na poslu literatura razlikuje dva osnovna oblika: *job discrimination* (diskriminacija u poslu) - kada grupe jednako kvalifikovanih radnika u proseku ne dobijaju jednako vrednovane poslove - i *wage discrimination* (diskriminacija u zaradi) kada su grupe jednako kvalifikovanih radnika nejednako plaćene za isti posao. Jugoslovensko, kao i sva savremena zakonodavstva, isključilo je mogućnost ovog drugog oblika, moglo bi se reći klasičnog oblika diskriminacije, ali prvi oblik je još uvek veoma prisutan kada su u pitanju žene, a ima indicija da će se stanje

⁸⁹ E. Berković i M. Dinkić: *Ekonomski položaj žene u Jugoslaviji*, „Marksistička misao“, br. 4/81. str. 18.

i pogoršati. Naime, brzi razvoj nauke i tehnologije postavlja zahtev za permanentno obrazovanje, usavršavanje tokom rada. Problem postizanja određenog zvanja, kvalifikacije, postaje manji od problema održavanja koraka sa razvojem naučnih, tehničkih, uopšte, stručnih dostignuća. Da bi se išlo u korak sa razvojem struke, profesije potrebno je investirati i vreme i energiju. U tom smislu, dodati teret kućnih obaveza za žene, gotovo da deluje prohibitivno. Izgubiti, pak korak, zaostati u usavršavanju, znači sporije ili nikako ne napredovati na poslu, što se, između ostalog, odražava i na lična primanja.

U Bibliji je zapisano da će se vrednost žene procenjivati na 3/5 muškarca. Ma koliko vekova proteklo od nastanka Biblije i bez obzira na sva događanja i promene u međuvremenu, danas prosečne zarade žena u razvijenim zemljama iznose oko 60% zarada muškaraca. Prema mom saznanju, u našoj zemlji je poslednje snimanje visine ličnih dohodaka zaposlenih prema polu i kvalifikaciji izvršeno 1976. godine, a rezultati su objavljeni pet godina kasnije.⁹⁰ Prosečan lični dohodak žena niži je od prosečnog ličnog dohotka muškarca (sa odgovarajućom stručnom spremom) u svim delatnostima osim vodoprivrede. U industriji ove razlike su se kretale od 11% u grupi nekvalifikovanih, do 33,8% u grupi kvalifikovanih, 32,6% kod visokokvalifikovanih i 21,7% kod radnika sa visokom stručnom spremom, u korist muškaraca.

Ovi podaci ukazuju na postojanje izvesnog oblika diskriminacije žena, koje teže dobijaju rukovodeće funkcije, duže čekaju na unapređenje i uopšte, ima ih znatno manje na složenijim, odgovornijim, pa time i bolje plaćenim mestima. Nepisano je pravilo da se čak i u radnim organizacijama sa velikom većinom ženske radne snage na rukovodećim mestima nalaze muškarci. Teškoće na koje nailaze žene u svojoj profesionalnoj karijeri, neke tzv. *uspešne žene* ilustruju konstatacijom da „žene moraju u svemu biti superiorne da bi bile ravnopravne“.

Simptomatično je i zabrinjava da se učešće žena u delegatskim telima smanjilo u odnosu na rezultate ranijih izbora, a znano je da rezultati ni ranije nisu bili zadovoljavajući. Za ilustraciju, navešću neke podatke vezane za izbore 1986. godine:

- u delegacije u OUR-ima i radnim zajednicama izabrano je 34,11% žena, što je i najpovoljniji procenat, jer približno odgovara ukupnoj zastupljenosti žena u udruženom radu (1978. procenat je bio 33,6%),

⁹⁰ *Bilten SZS*, br. 1181 iz 1981. godine: „Čist lični dohodak zaposlenih prema stepenu stručne spreme za rad na radnom mestu i polu za 1976. godinu“.

- u poljoprivredi, zanatstvu, ugostiteljstvu, kulturi, nauci i drugim profesionalnim delatnostima - 5,42% žena (1982. bilo je 8,12 odsto).

- u delegacijama mesnih zajednica danas se nalazi samo 8,9 odsto žena (na izborima 1978. izabrano je 9,9% žena),

- u skupštinama opština: u većima udruženog rada izabrano je 19,5% žena (1978 - 19%), što je skoro upola manje od učešća žena u delegacijama OOUR i RZ; u većima mesnih zajednica - 8,5% žena (1978. bilo ih je 11,6%); u društveno-političkim većima žene čine 21%,

- učešće žena smanjeno je i u Skupštini SFRJ, sa 17,5% u 1982. na 15,25% u 1986. godini.⁹¹

Sve progresivne društvene promene, sve revolucije uključivale su masovno u svoje redove i žene. Francuska buržoaska revolucija je tragičan primer zloupotrebe poverenja mase žena koje su se uključivale u pokret muškaraca, zavaravajući se da će revolucionarna frazeologija postati stvarnost, da će kraj privilegija uopšte, predstavljati i kraj muških privilegija. Olempe de Guž, koja je 1791. godine zahtevala da se koncepti Deklaracije o pravima čoveka i građanima primene i na žene tvrdeći da se žena „rađa jednaka muškarcu i poseduje ista prava: slobode, vlasništva, otpora tiraniji“, dobila je prvo, odgovor: „Vladajte našim osećajima! Zakonodavci su pod vašim nogama!“ (Šomet), a potom, kada joj to nije bilo dovoljno - giljotinu jer, „hoteći da bude državnik, zaboravila je vrline koje odlikuju njen pol...“ Iste godine, 1791. Konvent je odbio predlog o političkoj ravnopravnosti polova.

Otrprike jedan vek kasnije, 1890. godine Ana Kulišev u tekstu „Monopol muškarca“, zapitala je: „Kako je moguće izdvojiti žensko pitanje od mnogih drugih društvenih problema, koji svi imaju korena u nepravdi, koji svi imaju za osnov privilegije, jednog pola ili jedne klase?“ Ali, nastavlja: „Iskustvo drugih žena i pre svega moje sopstveno, naučili su me da ako se na rešavanju mnogostrukih i složenih socijalnih problema angažuju brojni muškarci... to nije slučaj kad se radi o problemu privilegija muškaraca i u odnosu na ženu... Svi muškarci, sem malobrojnih izuzetaka, svoju privilegiju smatraju prirodnom...“⁹²

Protetklo je još jedno stoleće. Naša je revolucija potvrdila pra-

⁹¹ Podaci navedeni prema: „Žene u izborima 1986“, „Borba“, 2. juli 1987. godine i „Informacija o učešću žena u odlučivanju prema rezultatima izbora u organe i organizacije Federacije“, SK SSRNJ i Konferencija za pitanja društvenog položaja žene Jugoslavije, Beograd, septembar 1981.

⁹² Navedeno prema M. Alloisio, M. Ajo: *La donna nel socialismo Italiano*, Lerici, Cosenza, 1978. str. 5.

vilo o masovnom učešću žena. Sada je potrebno da opovrgnu tezu S. de Bovoar prema kojoj žene oduvek učestvuju u ratovima i revolucijama ali su isključene iz obnove ili stvaranja novog koje dolazi posle. U tom smislu treba razmotriti i činjenicu da se u tri najviša tela SFRJ (Predsedništvu SFRJ, Predsedništvu SKJ i SIV-u) nalazi samo jedna žena (članica SIV-a). Podatak dodatno upozorava ako se setimo da je u posleratnoj 1947. godini, samo savezna vlada imala šest žena ministara.⁹³

Do sada su u ovom prilogu bili pomenuti samo neki aspekti diskriminacije žena u oblasti ekonomije i politike. Ostala je gotovo nedodirnutu socijalno-psihološka sfera diskriminacije u okviru koje se žena određuje kao podređeno, manje vredno ljudsko biće (ako joj se već i sama ljudskost ne odrekne sintagmom „čovjek i žena“). Reč je o devalvaciji ličnosti i uloge žene kroz sve oblike tradicionalnog partijarhalnog mentaliteta i ideologije, u porodici kao i društvu u celini. U ovoj socijalno-psihološkoj sferi se krije ozbiljna opasnost, obzirom da krizne društvene situacije veoma pogoduju narastanju pojava retrogradne svesti. Jedan od ideoloških modela suprotstavljenih progresivnom načinu mišljenja je i patrijarhalizam, koji se savršeno uklapa u sklop zahteva da se „uvede red“ i da se zna „gde je čije mesto“, da se uspostavi tradicionalna podela uloga u kojoj mladi slušaju starije, narod sluša rukovodstvo, a žene, naravno, slušaju muškarce.

Kriza morala, ili čak moralni vakuum, ima posebnu težinu kada je u pitanju žena i njen položaj u društvu. S obzirom da je socijalistički moralni postulat o punoj ravnopravnosti polova kod nas, u velikoj meri bio tek deklarativnog karaktera, opravdano je očekivati u ovim „smutnim“ vremenima, najezdu tradicionalnih, paternalističkih stavova prema ženi. Legitimnost ovom strahovanju daju i egzaktni podaci iz vremena privredne reforme, ali i pojava nekih „inicijativa“ i „predloga“ u skorije vreme. Podsetiću na silne otpore predlogu o produženju penzijskog staža za žene, „briljantne“ ideje da se na jednom radnom mestu angažuju po dve (baš) žene, inicijative za produženje porodiljskog odsustva i sl.

Sve ove i slične „inicijative“ koje naizgled „štite“ žene, počivaju zapravo, na ideji o prirodnoj nejednakosti polova, o prirodnoj predodređenosti žene za ulogu supruge i majke. Zaposlenje „van kuće“ za ženu je samo nužno zlo, društveni angažman ne odgovara njenim urođenim osobinama, politička aktivnost je u suprotnosti sa njenom pravom prirodom, a samo je porodično okruženje mesto njene istinske i pune afirmacije. Rešenja koja nude ovi brižni zaštit-

⁹³ Navedeni tekst u „Borbi“.

nici slabijeg pola samo su zamena i to neadekvatna, pogrešna zamena za prava rešenja problema savremene žene: umesto kraćeg radnog veka - treba uslove rada učiniti humanijim; umesto *part-time* zaposlenja - obezbediti efikasno i finansijski pristupačno pružanje usluga domaćinstvu; umesto dužeg porodijskog odsustva - obezbediti adekvatne uslove dnevnog zbrinjavanja dece, itd.

Prava rešenja za teškoće sa kojima se suočavaju jugoslovenske žene na putu ka ravnopravnosti zahtevaju i vremena i sredstva, pre svega kroz punu praktičnu afirmaciju značaja socijalnog razvoja. Sa druge strane, treba eliminisati iz procesa socijalizacije polova sve elemente segregacije (šta znače, na primer „Enciklopedije za dečake“ i „Enciklopedije za devojčice“?), uskratiti društvenu podršku svim delima i predlozima koji idu u pravcu getoizacije žena u okvire porodice, činiti neprestano napore u pravcu emancipacije društva od svih elemenata tradicionalne svesti i patrijarhalnog mentaliteta.

Kakva je uloga samih žena u procesu vlastite emancipacije? Veoma često zapažamo da su žene, naizgled, psihosocijalno izvrsno usklađene sa svojim inferiornim statusom. One pokazuju kao osobine svoje ličnosti i submisivnost, i podložništvo, i pasivnost, i konačno o sebi misle kao manje vrednom „drugom“ polu. I ne samo o sebi, već često i o svim ženama. Ne retko se može čuti od radnica da mnogo lakše prihvataju muškarce rukovodioce, da „žene nisu za šefovanje“ i slično. Još je Furije zaključio: „Žene se, kao sve klase u stanju servilnosti, mrze između sebe, poštuju pol koji ih tlači, preziru svakog čoveka koji ih brani i osuđuje njihovo robovanje.“⁹⁴ Ovaj fenomen u literaturi je označen kao „interiorizacija ropstva“ i objašnjavan je na planu društveno-istorijskog i individualnog formiranja lika i uloge žene.

Potčinjenost žene je prvi oblik potčinjavanja u ljudskoj istoriji. Žena je „prvi čovek kojim se drugi čovek poslužio kao sredstvom“. Svi antagonistički sistemi redukovali su ljudski identitet žene, a biološke funkcije su determinisale, gotovo isključivo, njeno društveno postojanje. Rezultat istorijskog oblikovanja ženske ličnosti predstavlja „Nataložena alijenacija“ (N. Ler-Sofronić) koja se u konkretnom istorijskom trenutku izražava kroz osobine žene koje se, potom, procesom ideologizacije, prezentiraju i doživljavaju kao prirodne.

Na individualnom planu, žena procesom socijalizacije „uči da bude žena“. „Žena se ne rađa, ženom se postaje“ zapisala je S. de

⁹⁴ Navedeno prema: M. Albistur - D. Armogathe, *Histoire du feminisme francais*, Des Femmes, Paris, 1977. str. 275.

Bovoar. U formiranju ličnosti žene u pravcu društveno poželjnog modela „ženstvenosti“ učestvuju, udruženi, tokom čitavog njenog života porodica, škola, sredstva masovnih komunikacija (posebno ženska štampa) i dr. Žene se oblikuju prema modelu u koji se moraju uklopiti ukoliko se žele socijalno i ekonomski integrisati u sistem, moraju usvojiti stereotipne karakteristike svoga pola, a gušiti i potiskivati osobine koje se pripisuju muškom polu.

„Interiorizacija ropstva“, tragična posledica istorijskog potčinjavanja žene, reprodukuje se kroz individualizovani proces socijalizacije, pojavljujući se tako, kao individualna hipoteka žene. Upravo zbog toga, žene se jedino autonomnom revolucionarnom praksom mogu osloboditi svog „podaničkog duha“. Radi se o revoluciji na individualnom planu, koju niko ne može izvršiti umesto žene same. Zato dr N. Ler-Sofronić poručuje da „Žena, htjela to ili ne, mora postati subjekt vlastitog oslobođenja!“

Pitanje koje logično proističe iz gornjeg zaključka jeste: ima li ovo društvo interesa za realizaciju takve „intimne revolucije“ ili nema? Ako je suditi prema rezolucijama, ima. Ako pak, analiziramo praksu - baš i nema. Revolucionarni i delatni AFŽ zamenile su konferencije različitog naziva, ali sličnih efekata - malih. Svojevremeno se predsednica takve konferencije na saveznom nivou pročula u javnosti time što je na partijskom kongresu oštro osudila „feminističke pokrete“ (pa još i u množini) kod nas. A ipak, „feminističke“ grupe u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani pružile su više kvalitetnih studija i analiza „ženskog pitanja“ kod nas, nego sve konferencije zajedno. Je li saradnja baš nemoguća i zašto, ako je cilj isti? Možda odgovor leži u neformalnoj i naravno, nezvaničnoj konstataciji koju je autorica ovog priloga čula od sekretarice savezne konferencije, početkom osamdesetih, kada je zamolila za usluge njihove biblioteke. Biblioteke nije bilo, ali joj je sa vrata objašnjeno: „Vi, naravno, znate da mi ne priznajemo postojanje posebnog ženskog pitanja“. Nisam tada, naravno, mogla reći da je naslov moje magistarske teze „Savremeni feminizam“.

PRILOG

NEKI POKAZATELJI EKONOMSKOG I DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE U JUGOSLAVIJI

1. UČEŠĆE ZAPOSLENIH ŽENA U DRUŠTVENOM SEKTORU (STANJE 30. IX 1980)

Tabela 2.

	SFRJ	BiH	Cr.Gora	Hrvat.	Maked.	Sloven	Srbija			
							svoga	uža ter.	Kosovo	Vojvod.
Ukupno	35,67	31,33	31,32	39,40	30,48	44,50	33,09	33,66	20,44	35,62
I. Privredne delat.	30,90	26,42	26,92	34,47	26,57	39,62	28,19	28,56	16,24	30,59
1. Industr. i rudar.	33,77	28,50	28,21	39,69	34,08	43,38	30,88	30,19	19,41	36,02
2. Poljopr. i ribar.	24,39	24,89	32,82	27,54	25,64	46,78	20,75	23,58	6,99	21,05
3. Šumarstvo	9,65	8,08	5,03	10,26	5,35	17,76	9,11	9,12	5,39	12,51
4. Vodoprivreda	9,63	9,90	11,25	9,51	6,37	10,47	10,95	8,63	7,78	15,28
5. Gradevinarstvo	8,00	7,25	6,85	8,75	4,49	10,80	7,91	8,18	3,81	8,86
6. Saobraćaj i veze	13,72	10,97	12,03	14,90	10,77	17,38	13,31	14,08	7,24	12,75
7. Trgovina	47,19	45,30	47,12	50,52	38,27	59,84	42,97	43,93	25,03	45,12
8. Ugostitelj. i tur.	60,20	56,88	49,08	61,96	45,68	73,90	58,40	59,16	44,03	60,61
9. Zanatstvo	17,62	13,53	8,49	21,18	10,17	19,99	17,32	19,27	7,12	14,26
10. Stamb. komun. del.	18,11	19,07	13,65	16,69	17,53	21,83	19,54	19,62	6,79	24,53
11. Finans. i dr. usl.	50,54	49,39	45,63	51,75	43,82	51,92	50,75	51,79	34,68	50,95
II. Vanprivr. delat.	58,98	56,16	49,48	65,14	49,72	71,59	55,01	56,66	32,54	61,49
1. Obrazov. i kultura	53,28	51,97	43,99	61,21	42,96	65,29	49,02	51,39	25,99	58,42
2. Zdrav. i soc. zašt.	75,00	71,32	67,11	78,12	67,31	84,31	72,49	72,53	57,64	77,05
3. Društ. politič. zajed. i organiz.	48,35	46,67	40,41	52,99	41,02	61,01	45,06	46,38	27,80	48,80

NAPOMENA: Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih 1945. godine iznosilo je 29,3%

2. NEKI POKAZATELJI NEPOVOLJNE PROFESIONALNE ORIJENTACIJE ŽENA¹

Prema podacima iz 1979. godine, 33% od ukupnog broja zaposlenih žena radilo je u industriji i rudarstvu, a od tog broja opet 1/3 (kao i 1962. godine) u granama tekstilne industrije, 17% u prehrambenoj, duvanskoj industriji i izradi gume, kože i obuće. U navedenim granama radi polovina ukupnog broja žena zaposlenih u industriji i rudarstvu, odnosno 23,5% ukupnog broja žena u pri-

¹ Podaci preuzeti iz članka E. Berković i M. Dinkić: *Ekonomski položaj žene u Jugoslaviji*, „Marksistička misao“, br. 4/1981, str. 19–20.

vrednim delatnostima. U trgovini i ugostiteljstvu je našla zaposlenje 1/5 ukupnog broja zaposlenih žena. To su ujedno i grane u kojima je učešće žena u ukupnom broju zaposlenih veoma veliko: u granama tekstilne industrije 66,3%, proizvodnji kožne obuće i galanterije 63,0%, proizvodnji i preradi duvana 41,9%. Podatke o učešću žena u ukupnom broju zaposlenih po oblastima delatnosti pruža prednja tabela.

3. NEKE NAPOMENE O OBRAZOVNO-KVALIFIKACIONOJ STRUKTURI ŽENA U SFRJ²

Broj nepismenih žena je i dalje veliki i za tri puta veći nego muškaraca. Među njima je veliki broj radnosposobnih žena. Čak i u gradskim naseljima, gde su mogućnosti za opismenjavanje ogromne, ima oko 10,8% nepismenih žena starijih od deset godina. Regionalne razlike su velike i kreću se za gradsko stanovništvo od 0,7 u SR Sloveniji, do 32,6 odsto na Kosovu.

Obrazovno-kvalifikaciona struktura zaposlenih žena i dalje je niža od obrazovno-kvalifikacione strukture zaposlenih muškaraca. Interesantno je da u republikama gde je ostvarena najveća zaposlenost žena najniža je i obrazovno-kvalifikaciona struktura. Tako, na primer, u Sloveniji, u grupi sa fakultetom, višom i srednjom školom, visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, od ukupnog broja zaposlenih žena je 39,2 odsto, u Hrvatskoj 44 odsto, na Kosovu 53,8 odsto, a u BiH 46,4 odsto. To može da bude i indikator da tamo gde su mogućnosti za zapošljavanje ograničene, zapošljavaju se, pretežno, žene koje imaju odgovarajuće kvalifikacije. Na primer, nekvalifikovane radnice i one s nižim stručnim obrazovanjem najviše učestvuju u ukupnom broju zaposlenih u Sloveniji i Hrvatskoj, najmanje na Kosovu i u Makedoniji.

4. PROSEČNI LIČNI DOHODAK ŽENA³

Prema stepenu stručne spreme, ukupno i u svim delatnostima, izuzev u vodoprivredi, niži je prosečni lični dohodak žena od ličnih dohodaka muškaraca, čak i u delatnostima i granama indus-

² Izvor: *Žena u udruženom radu*, „Aktuelne političke informacije“ SK SSRNJ, br. 3, 1977, str. 56–57.

³ Podaci su preuzeti iz poslednjeg (prema našem saznanju) snimanja visine ličnih dohodaka zaposlenih prema polu: *Čist lični dohodak po radniku prema stepenu stručne spreme za rad na radnom mestu i polu za 1976. godinu*, SZS, „Bilten“, br. 1181.

trije u kojima žene predstavljaju većinu zaposlenih. 1976. godine, ovi rasponi kretali su se u industriji od 11% u grupi nekvalifikovanih radnika, do 33,8% u grupi kvalifikovanih, 32,6% kod visoko-kvalifikovanih i 21,7% kod radnika s visokom stručnom spremom u korist muškaraca.

5. ŽENE INOKOSNI POSLOVODNI ORGANI (1976)⁴

Tabela 3.

Oblik organizovanosti	% od ukupnog broja
Osnovne organizacije udruženog rada	3,5
Radne organizacije bez OOUR-a	8,7
Radne organizacije sa OOUR-ima	2,3
Složene organizacije udruženog rada	2,6
Radne zajednice	4,5
U svim oblicima organizovanosti	5,5

Iz tabele se vidi da se žene češće pojavljuju kao rukovodioci u manje složenim oblicima organizovanosti.

Situacija nije jednaka u svim republikama, odnosno pokrajinama. U Sloveniji, učešće žena u ukupnom broju inokosnih poslovnih organa iznosi 10%; na Kosovu samo 3%, a najmanje je u Crnoj Gori – 1%.

6. UČEŠĆE ŽENA U BROJU LICA KOJA TRAŽE ZAPOSLENJE (U %)⁵

Tabela 4.

	SFR						Srbija			
	BiH.	Cr. Gora	Hrvat.	Maked.	Slov	Ukupno	Užater.	Kosovo	Vojv.	
1970. god.	49,0	38,2	51,3	61,1	43,6	66,8	47,6	52,2	9,2	54,5
1977. god.	51,7	49,5	57,6	56,6	51,5	57,1	50,8	55,1	17,9	59,7
1978. god.	53,7	53,0	59,0	62,7	52,2	57,3	52,2	55,6	19,0	65,8
1979. god.	53,7	53,2	61,3	61,5	53,1	56,1	52,1	56,0	19,3	65,2
1980. god.			64,4	62,9		55,2			20,9	66,3

⁴ A. Mitrović: *Društveno-politička angažovanost žena*, „Marksistička misao“, br. 4/81, str. 41.

⁵ Tabela preuzeta iz *Izveštaja o ostvarivanju Rezolucije... Saveznog komiteta za rad, zdravstvo, socijalnu zaštitu*, Beograd, april 1981.

7. NEKI PODACI O UČEŠĆU ŽENA U ODLUČIVANJU⁶

Prema podacima o delegatskim izborima 1978. god:

- u *ukupnom broju članova delegacija* žene su činile 26,3%;
- u *delegacijama OOUR-a i radnih zajednica* taj procenat je najpovoljniji, jer približno odgovara ukupnoj zastupljenosti žena u udruženom radu i iznosi 33,6%, dok je u delegacijama *mesnih zajednica* samo 9,9% žena;
- u *delegatskim skupštinama opština* među delegatima ima samo 18% žena (u većima mesnih zajednica 11,6%, a u većima udruženog rada 19%, što je skoro duplo manje od učešća žena u delegacijama OOUR-a i RZ-a);
- u *delegatskim skupštinama republika i pokrajina* žene su zastupljene sa 18,5% (9,1% u Skupštini SR Crne Gore i 12,4% u Skupštini SR Makedonije – gde je istovremeno i najnepovoljnije učešće u većima skupština – 5,5% i 5,7%);
- u *Skupštini SFRJ* ima 55 žena, od čega 45 u Saveznom, a 10 u Veću republika i pokrajina (najmanje žena imaju delegacija SR Crne Gore i Kosova, ukupno po dve u oba veća, a najviše SR Slovenija – 11, Srbija – 10 i Hrvatska – 9);
- u *SIV-u*, na izborima 1978. godine nije izabrana nijedna žena (1982. godine samo jedna – predsednik SIV-a)
- od 75 rukovodećih mesta u osam *saveznih sekretarijata* samo tri su zauzimale žene; među 38 rukovodilaca šest *saveznih komiteta* bile su tri žene;
- u *saveznim upravama i organizacijama* – od 66 rukovodećih radnih mesta samo na dva su žene; od ukupno 190 rukovodećih mesta unutar SIV-a (van užeg sastava samog SIV-a), unutar saveznih sekretarijata, komiteta, uprava i organizacija – ima samo 8 žena (4,3%);
- u *Predsedništvu SFRJ* – nema žena; na ukupno 33 rukovodeća mesta unutar Predsedništva SFRJ – nema žena;
- u *Savetu federacije* od 127 članova, samo 8 su žene;
- u tri *savezna saveta*, među predsednicima i sekretarima – nema žena;
- u *Ustavnom sudu Jugoslavije* – od 13 sudija je jedna žena;

⁶ Izvor: *Informacija o učešću žena u odlučivanju prema rezultatima izbora u organe i organizacije Federacije, SK SSRNJ i Konferencija za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije, Beograd, septembar 1981. godine.*

– u *Saveznom sudu* – od 13 sudija je jedna žena, od 22 sudija porotnika – dve su žene. Savezni javni tužilac i njegovih 7 zamenika, savezni javni pravobranilac samoupravljanja i dva zamenika, savezni javni pravobranilac i dva zamenika su – muškarci.

– u *Skupštini SFRJ* – nema žena na dužnosti predsednika, 5 potpredsednika, generalnog sekretara i zamenika generalnog sekretara Skupštine SFRJ. Samo ima jedna žena na dužnosti predsednika veća, a nema nijedne žene na dužnosti potpredsednika i sekretara skupštinskih veća, kao ni na dužnosti predsednika zajedničkih komisija oba veća (kojih inače ima ukupno osam);

– u *većima Skupštine SFRJ* samo je jedna žena na dužnosti predsednika Odbora u Saveznom veću i jedna žena – predsednik Komisije u Veću republika i pokrajina (ukupno u većima ima 16 odbora i 6 komisija). Među sekretarima odbora i komisija – jedna je žena (u Veću republika i pokrajina);

– u *Službi Skupštine SFRJ* u dva sekretarijata nema žena na nivou sekretara, zamenika i pomoćnika. Među 10 savetnika Skupštine SFRJ – nema žena. A među ostalim funkcionerima Skupštine SFRJ, od 32 – samo je jedna žena (na dužnosti šefa protokola).

U rukovodstvima društveno-političkih organizacija na nivou Federacije, stanje do izbora 1982. godine bilo je ovakvo:

– u sastavu *CK SKJ* ima 11,5% žena, u Predsedništvu CK SKJ – jedna žena, među izvršnim sekretarima – nema žena, među 9 predsednika komisija Predsedništva CK SKJ – nema žena;

– *Savezna konferencija SSRNJ* ima 243 člana, od kojih su 49 žene. U Predsedništvu SK SSRNJ, koje broji 34 člana, samo je jedna žena. Od 9 predsednika sekcija SK SSRNJ samo je jedna žena (koja je istovremeno i član Predsedništva SK SSRNJ, dok među predsednicima koordinacionih odbora (7), odbora (10) i komisija (4) – nema žena. Od dva predsednika saveta jedna je žena;

– u *Veću Saveza sindikata Jugoslavije* od 138 članova ima 29 žena, a u Predsedništvu Veća SSJ od 31 člana – tri su žene. Među 15 predsednika strukovnih saveza sindikata Jugoslavije – nema žena;

– u *Savezu socijalističke omladine Jugoslavije* od 147 članova Konferencije. – 50 su žene. U Predsedništvu Konferencije SSOJ od 27 članova – 6 su žene;

– u *Saveznom odboru SUBNOR-a Jugoslavije* od 118 izabranih članova – 8 su žene. Predsedništvo SO SUBNORJ od 22 člana ima jednu ženu.

SAŽETAK

U ovom radu autorka je prepoznala i detaljno analizirala idejne korene savremenog feminizma (neofeminizma) i različite struje u savremenom feminizmu sa stanovišta uloge patrijarhalne strukture odnosa u porodici i u društvu, s fokusom na društvima razvijenog kapitalizma i druge Jugoslavije. U datom kontekstu autorka je analizirala sva značajna pitanja kroz koja neofeminizam sebe artikuliše, a među njima značajno mesto zauzimaju pitanja materinstva, abortusa, seksualne opresije žene, nasilja prema ženama, 'interiorizacija ropstva', 'duple opterećenosti' žena radom i na poslu i u kući. Takođe, autorka prepoznaje emancipatorske potencijale razvijenog kapitalizma i njihovo ispoljavanje u svim elementima porodičnog i društvenog života, uključujući i kroz delovanje novih društvenih pokreta. Naime, moderno društvo - za razliku od prethodnih klasnih društava - ne reprodukuje više jednoznačno patrijarhalnu strukturu odnosa, već su na delu dijalektički procesi sukoba patrijarhalizma i emancipacije. Sa otvaranjem prostora za masovno obrazovanje, zapošljavanje, za univerzalno zakonodavstvo, za rađanje 'nove paradigme' tj. sistema vrednosti koji afirmišu univerzalnu jednakost ljudi i dobija svoje izraze u porodičnim odnosima, obrazovanju, mehanizmima socijalizacije, kulturi, kao i u borbi novih društvenih pokreta (uključujući i ženski pokret), moderno društvo je stvorilo izvesne pretpostavke za prevazilaženje patrijarhalne strukture odnosa u porodici i društvu.

Autorka je u navedenim okvirima posvetila dužnu pažnju odnosu radničkog i feminističkog pokreta, i ukazala na manjkavosti uvrierističkog pristupa izvornog marksizma i na neophodnost, s jedne strane autonomije feminističkog pokreta, a s druge strane na komplementarnost delovanja radničkog i ženskog pokreta u smislu borbe protiv hijerarhijskog tipa odnosa među ljudima.

Težište analize je na kritičkom preispitivanju dostignutog stepena oslobođenja žena u modernom društvu, posebno u SFR Jugoslaviji. To je pitanje od ogromnog značaja, jer (kako je to izrazio još Furije, a potvrdili klasici marksizma) stepen oslobođenja žene, merilo je progresivnosti jednog društva. Činjenica je da je jugoslovenska revolucija pobedila u uslovima, najblaže rečeno, skromnog stepena društvenog razvoja (što je uostalom, karakteristika

svih do sada izvršenih socijalističkih revolucija) koji se odražavao ne samo u ekonomskom zaostajanju, već i u uslovima snažno izraženog patrijarhalnog mentaliteta. Ovo je, sigurno, uticalo na dinamiku procesa afirmacije novih ideja o položaju žene.

Patrijarhalizam je, na žalost, još uvek bitno obeležje našeg mentaliteta. Prevratom u osnovi društva, uspostavljanjem novih, socijalističkih produkcionih odnosa na osnovama društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, otvoren je proces preobražaja u tzv. nadgradnji. Tempo tog preobražaja nije ujednačen, on predstavlja mukotrпно napredovanje „dva koraka napred, jedan natrag“. Patrijarhalna ideologija i mentalitet uspevaju da nadžive (i to, čini se, ne na kratko) sopstvene ekonomske osnove, da se reprodukuju i u uslovima za koje, ne samo da nisu strukturno vezani, već se u njihovom sklopu pojavljuju kao totalni anahronizam, kao ružna izraslina koja nagrđuje društveno telo.

Neretko, opaža se u našem savremenom trenutku i opasnost od tzv. „moralnog vakuuma“ pod kojim se podrazumeva razaranje tradicionalnog, patrijarhalnog morala ruralnih zajednica, koje nije praćeno istovremenim usvajanjem novih moralnih normi izjednačavanja muškarca i žene u svim pravima i na svim poljima, a ti se stavovi „zaboravljaju na kućnom pragu“. Jesmo li sigurni da nema i kod nas „crvenih sultana“, kako su duhovito nazvale italijanske komunistkinje svoje partijske drugove koji se u sopstvenim domovima ponašaju kao neprikosnoveni apsolutisti?

Autorka smatra da borba protiv patrijarhalizma u našim uslovima ne predstavlja „zastranjivanje“ i „blebetanje dokonih žena“, kakvih anarhistički nastrojenih intelektualki, već suštinsku, bitnu komponentu borbe za emancipaciju i nove društvene odnose, koji će predstavljati odnose potpunih, „očovečenih“ ljudi. Pritom smatramo, da se ne radi samo o emancipaciji žene, već o „emancipaciji“ čitavog društva od stege nasleđene ideološke „hipoteke“. Potrebno je kritički analizirati i društvene uslove i usmerenja koji omogućavaju održanje i reprodukciju onih elemenata društvene strukture koji sprečavaju promenu društvenog statusa i uloge žene.

Prezentirani podaci i pokazatelji objektivnog položaja žene u našem društvu navode na zaključak da ni kod nas žene još nisu dostigle punu ekonomsku, političku i opštedruštvenu ravnopravnost sa muškarcem. Podruštvljavanje porodičnih funkcija vrši se u relativno skromnom obimu. U situaciji kada „domaćice“ predstavljaju oko polovine ženske populacije ne može, naravno, biti reći o tome da žene u društvu zauzimaju ravnopravan položaj sa muškarcem, niti o ravnopravnosti u raspodeli uloga i moći u

porodičnoj strukturi.

Pokazatelji koji ukazuju na uključenost žena u političke strukture i mesta odlučivanja, još su nepovoljniji od onih koji osvetljavaju ekonomski položaj žene.

Iz svega izloženog autorka je zaključila da se tzv. „žensko pitanje“ u savremenom jugoslovenskom društvu, ne može smatrati rešenim i prevaziđenim, i da nas na tom planu čeka još mnogo posla. Između ostalog, ona smatra da ne bi trebalo olako odbacivati sve ideje kojima se rukovode napredni pokreti za oslobođenje žene, već da se, umesto „da sa vodom izbacimo i dete iz korita“, u sopstvenoj teoriji i praksi, nakon kritičkog preispitivanja naše stvarnosti, s jedne, i prakse i teorije feminističkog pokreta s druge strane, poslužimo, na sopstvenu korist, bogatstvom koje taj pokret nudi. Čak i insistiranje na „ličnom“, na „podizanju svesti“, na „autonomnom iskustvu“, ne može biti potpuno strano i neprihvatljivo u društvu u kojem je „čovjek najveće bogatstvo“, društvu koje u punoj meri nastoji da ostvari „dijalektiku oslobođenja“, društvu koje sopstveni razvoj ne može ni zamisliti, a još manje ostvariti, bez oslobođenja i lične sreće svakog njegovog člana.

SUMMARY

In this paper the author recognises and comprehensively examines the roots of the idea of contemporary feminism (neo-feminism) and the different factions in contemporary feminism from the point of view of the role of the patriarchal structure of relationships in the family and in society, with the focus on the society of developed capitalism and the second Yugoslavia. In this context the author analyses all significant issues through which neo-feminism is articulated. Among these an important place is given to issues of maternity, abortion, sexual oppression of women, violence against women, 'the internalisation of slavery', and the 'double work burden' of women in the workplace and the home. Thus the author also recognises the emancipatory potentials of developed capitalism and the manifestation of this in all elements of family and social life, including action through new social movements. Modern society, unlike previous class societies, no longer reproduces pure patriarchally structured relationships, but witness instead dialectic process of the conflict of patriarchy and emancipation. With the opening of space for education of the masses, employment, universal legislation, the birth of the 'new paradigm', i.e. the system of values which affirms the universal equality of people and expresses itself in family relationships, education, socialisation mechanisms and culture as well as the struggle of new movements (including the women's movement), modern society has established certain presumptions for overcoming the patriarchal structure of relationships in the family and in society.

Within these frameworks the author has devoted due attention to the relationship between the labour and feminist movements and noted the deficiencies of the labour approach to genuine Marxism and to the necessity, on one hand, for the autonomy of the feminist movement and, on the other hand, of complementary activity between the labour and women's movements in fighting against hierarchical models of relationships among people.

The focus of the author's analysis is the critical re-examination of the women liberation level in a modern society, and in particular in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. This issue is

of great significance because (as has already been asserted by Fourier and confirmed by the classics of Marxism) the level of freedom of women is a criterion for progress in a society. It is the fact that the Yugoslav revolution succeeded under conditions which can at best be described as a modest level of social development (which is characteristic of all social revolutions carried out up to now). This is reflected not only in the economic lag, but also in the strongly expressed patriarchal mentality. This has certainly influenced the dynamic of the process of affirming new ideas on the status of women.

Unfortunately patriarchy is still an essential characteristic of our mentality. Through a revolution in the very foundation of the society and the establishment of new, socialist, productive relationships based on socially owned property and means of production, the way was cleared for the process of transformation in so called social superstructure. There is no standard tempo for this transformation, instead it is a process of 'two steps forward, one step back'. The patriarchal ideology and mentality succeed in outliving (and not for a short time, it seems) their own economic foundation, to reproduce themselves even in conditions to which they have no structural connection, appearing as a total anachronism, an ugly growth defacing the body of the society.

The danger of a 'moral vacuum' is often seen in our contemporary period. This comes from the destruction of the traditional patriarchal morals of rural communities without the simultaneous adoption of new moral norms or attitudes on the necessity of women being given equality with men in all rights and in all fields. These attitudes are effectively 'left at the front door'. Are we sure that we do not have "red sultans", the term jokingly used by Italian communist women for their party colleagues who behaved in their own homes as undisputable absolutists?"

The author believes that the struggle against patriarchy in these conditions does not represent "deviation" and "the blabbering of idle women" or of a few intellectuals of anarchist orientation. Instead she sees it as an essential, important component of the struggle for emancipation and new social relations which would represent the relations of a complete "humanised" man. We believe that it is not about the emancipation' of women but about the 'emancipation' of the whole society from the restraints of an inherited ideological 'mortgage'. It is also necessary to critically analyse the social conditions and directions which allow the maintenance and reproduction of those elements of social structure

which limit the social states and role of women.

The data and indicators of the objective status of women in this society as presented here lead to the conclusion that women in this society have still not reached full economic, political and overall social equality with men. The socialisation of family functions is still relatively modest in scope. In a situation where about half the female population are "housewives", it cannot be said that women have an equal status with men in the society, nor that there is equality in the division of roles and power in family structures.

The indicators show that the engagement of women in political structures and positions of decision-making are still less favourable than those which reveal the economic status of women.

From everything previously presented, the author concludes that the "women's issue" in contemporary Yugoslav society cannot be considered solved and overcome, that there is still a lot of work to be done in this field. The author considers, *inter alia*, that it is not only proper to refute all ideas of progressive movements for the liberation of women but, instead of "throwing out the baby with the bath water", it is also necessary to use the benefits of those movements after a critical re-examination of our reality, on one side, and the theory and practice of feminist theory on the other. Even an insistence on "personal", on "raising awareness", on "autonomous experience", cannot be regarded as alien and unacceptable in a society "where man is the greatest treasure", in a society which wants to fully achieve a "dialectic of liberation", in a society which cannot even imagine its own development, far less achieve it, without the liberation and personal happiness of each of its members.

BIBLIOGRAFIJA

1. ALBISTUR, M., ARMOGATHE, D.: *Histoire du feminisme francais*, Des Femmes, Paris, 1977.
2. ABBA, FERRI, MEDI, LAZZARETTO, Motta: *La coscienza di sfruttata*, Mazzota, Milano, 1972.
3. ALLOISIO, M., AJO, M.: *La donna nel socialismo italiano*, Lerici, Cosenza, 1978.
4. BAKER MILLER, Jean (ed.): *Psychoanalysis and Women*, Pelican Books, London, 1978.
5. BASSET, Isabel: *The Parlour Rebellion*, McClelland & Stewart Ltd, 1975.
6. BEBEL, A.: *Žena i socijalizam*, Rad, Beograd, 1965.
7. BEAUVOIR, Simone de: *The Second Sex*, Landsborough publ. Ltd, London, 1960.
8. BERLINGUER, Enrico: *Komunističko pitanje 1969–1977*, IC Komunist, Beograd, 1978.
9. BODROGVARI, Ferenc: *Negacija i humanitet*, RU Veljko Vlahović, Subotica, 1977.
10. BROWNMILLER, Susan: *Against Our Will: Men, Women and Rape*, Bantam Books, New York, 1979.
11. BULLOUGH, Vern L.: *The Subordinate Sex: A History of Attitudes towards Women*, University of Illinois Press, 1973.
12. CHAFFE, William: *Women and Equality*, Oxford University Press, 1978.
13. CHAFFE, Milliam: *The American Women: Her Changing Social, Economic and Political Roles 1920-1970*, Oxford University Press, New York, 1972.
14. CHIANESE, Gloria: *Storia della donna in Italia (1800–1980)*, Guida editori, Napoli, 1980.
15. CHISTE, L., DEL RE, FORTI: *Oltre il lavoro domestico*, Feltrinelli, Milano, 1980.
16. CONTI ODORISIO, Ginevra: *Storia dell'idea femminista in Italia*, ERI, Torino, 1980.
17. COOTE, A., GILL, T.: *Women's Rights*, Penguin Books, 1977.
18. COSTA, Mariarosa dalla: *Pottere femminile e sovversione sociale*, Marsilio Editori, Venezia, 1972.
19. DRUG-CA, šapirografisani materijali sa skupa u organizaciji Studentskog kulturnog centra u Beogradu, od 27.10. do 1.11.1978. god.
20. ĐORĐEVIĆ, dr Jovan: *Žensko pitanje*, Radnička štampa, Beograd, 1975.
21. ENGELS, F.: *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Kultura, Beograd, 1950.
22. ENGELS, F.: *Anti-Diring*, Kultura, Beograd, 1964.

23. FIRESTONE, Shulamith: *The Dialectic of Sex*, Bantam Books, New York, 1972.
24. FLETCHER, Ronald: *The Family and Marriage in Britain*, Pelican Books, London, 1977.
25. FRABOTTA, Biancamaria: *Femminismo e lotta di classe in Italia (1970–1973)*, Savelli, Roma, 1975.
26. FRABOTTA, Biancamaria: *La politica del femminismo*, Savelli, Roma, 1978.
27. FREEMAN, Jo: *Women: a feminist Perspective*, Mayfield Publ. Co, 1975.
28. FREEMAN, Jo: *The Politics of Women's Liberation*, New York, 1975.
29. FRIEDAN, Betty: *The Feminine Mystique*, W. W. Norton & Co, New York, 1963.
30. GOLDBERG, Steven: *Male Dominance: The Inevitability of Patriarchy*, Abacus Sphere Books, London, 1979.
31. GREER, Germaine: *Female Eunuch*, Granada Publ. Co, New York, 1972.
32. HANCOCK, M. D., SJOBERG, G.: *Politics in the Post-Welfare State: Responses to the New Individualism*, Columbia University Press, New York, 1972.
33. HOLE, J.; LEVINE, E.: *Rebirth of Feminism*, Quadrangle Books, New York, 1971.
34. HOROWITZ, I. L.; FRIEDLAND, W.: *The Knowledge Factory: student power and academic politics in America*, Southern Illinois University Press, 1972.
35. HOROWITZ, Irving Louis: *Ideology and Utopia in the United States 1956–1976*, Oxford University Press, 1977.
36. *Idejne koncepcije u radničkom pokretu* (zbornik), Naše teme, Zagreb, 1970.
37. IGLITZIN, L. B., ROSS, R., (ed.): *Women in the World: a Comparative Study*, Clio Books Oxford, 1976.
38. *Il marxismo e la donna* (zbornik), Edizioni il Formichiere, Milano, 1977.
39. *In hoc signo... ideologia e politica della chiesa*, tematski broj časopisa "Nuova Donna-Woman-Femme", br.16, 1981.
40. *IZVEŠTAJ o ostvarivanju Rezolucije o osnovnim pravcima društvenog delovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu*, Savezni komitet za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu, Beograd, april 1981.
41. JANEWAY, Elizabeth: *Man's World Woman's Place*, Delta Book, New York, 1971.
42. KORDA, Michael: *Male Chauvinism*, Coronet Books, London, 1974.
43. *La questione femminile in Italia dal '900 ad oggi* (zbornik), Franco Angeli Editore, Milano, 1979.
44. LILLI, Laura, VALENTINI, Shiera: *Care compagne: il femminismo nel PCI e nelle organizzazioni di massa*, Editori Riuniti, Roma, 1979.
45. *Le operaie della casa*, priredio Collectivo internazionale femminista, "Marsilio Editori", Venezia, 1975.
46. LOCKWOOD CARDEN, Maren: *The New Feminist Movement*, Russel Sage Foundation, New York, 1974.

47. MARKS, Karl: *Kapital*, Kultura, Beograd, 1947, knjiga prva.
48. MARKS, K., ENGELS, F.: *Sveta porodica*, Kultura, Beograd, 1959.
49. MARKS, K., ENGELS, F.: *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961.
50. MARKS, K., ENGELS, F.: *Odabrana pisma*, Kultura, Zagreb, 1955.
51. MACKENZIE, Midge: *Shoulder to shoulder*, Alfred A. Knopf, Inc, 1975.
52. MANIERI, Rosaria: *Donna e capitale*, Marsilio Editori, Venezia, 1975.
53. MARKUZE, Herbert: *Merila vremena*, Grafos, Beograd, 1978.
54. MARKUZE, Herbert: *Kontrarevolucija i revolt*, Grafos, Beograd, 1979.
55. *Marksizam – misao savremene epohe*, Beograd, 1976.
56. MARAZZI, A., TEDESCHI, E.: *Donna: riforma o rivoluzione?*, Controcorrente, Roma, 1977.
57. MEAD, Margaret: *Male and Female*, Pelican Books, London, 1978.
58. MEAD, Margaret: *Spol i temperament u tri primitivna društva*, Naprijed, Zagreb, 1968.
59. MILIĆ, Anđelka: *Klase i porodica*, Radnička štampa, Beograd, 1975.
60. MITCHELL, Juliet: *Psychoanalysis and Feminism*, Pelican Books, London, 1979.
61. MITCHELL, J., OAKLEY, A. (ed.): *The Rights and Wrongs of Women*, Pelican Books, London, 1979.
62. MLADENović, Marko: *Socijalna politika i porodica*, Savremena administracija, Beograd, 1980.
63. MLADENović, Marko: *Porodica između usamljenosti i društvenosti*, Savremena administracija, Beograd, 1976.
64. MLADENović, Marko: *Osnovi sociologije porodice*, Savremena administracija, Beograd, 1979.
65. MLADENović, Marko: *Uvod u sociologiju porodice*, Savremena administracija, Beograd, 1973.
66. MONTINI, Ileana: *La bambola rotta*, Bertrani editore, Verona, 1975.
67. MONTINI, Ileana: *Parlare con Dacia Mariani*, Bertrani editore, Verona, 1979.
68. MORUS: *Historija seksualnosti*, Zora/Naprijed, Zagreb, 1961.
69. MORI, Anna Maria, (ed.): *La questione femminile: il ruolo della donna nella politica socialista*, Marsilio Editori, Venezia, 1976.
70. MORGAN, D. N. J.: *Social Theory and the Family*, Routledge and Kegan Paul Ltd, London, 1975.
71. NUNNES, M., WHITE, D.: *The Lace Ghetto*, New Press, Toronto, 1972.
72. O'CONNOR BLUMHAGEN, K., JOHNSON, W. (ed.): *Women's Studies – an interdisciplinary selection*, Greenwood Press, 1978.
73. O'SULLIVAN, J., GALLICK, R.: *Workers and Allies: Female Participation in the American Trade Union Movement, 1924–1976*, Smithsonian Institution Press, Washington, D.C., 1976.
74. PAVIČEVIĆ, Radovan: *Država kao konfederacija komuna*, IMRP, Beograd, 1969.
75. PEZZUOLI, Giovanna: *La stampa femminile come ideologia*, Edizioni il Formichiere, Milano, 1975.
76. *Porodica u velikom gradu*, Marksistički centar OSK Beograda, 1979.
77. QUARANTA, G., DEL CONTE, R., MARABOTTO, M.: *...Veniamo da lontano...*, Nuova Guaraldi, Firenze, 1981.

78. RAVAIOLI, Carla: *La questione femminile: intervista col PCI*, Saggi Bompiani, Milano, 1976.
79. RAVERA, Camilla: *Breve storia del movimento femminile in Italia*, Editori Riuniti, Roma, 1979.
80. REICH, Wilhelm: *Sex-pol*, Vintage Books, 1972.
81. REICH, Charles: *The Greening of America*, Bantam Books, New York, 1971.
82. *Rezolucija Skupstine SFRJ o osnovnim pravcima društvenog delovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žena u socijalističkom samoupravnom društvu*, Službeni list SFRJ, br.18, 1978.
83. ROSSI, Alice, (ed.): *The Feminist Papers*, Bantam Books, New York, 1978.
84. ROWBOTHAM, Sheila: *Woman's Consciousness, Men's World*, Pelican Books, London, 1979.
85. ROWBOTHAM, Sheila: *Beyond the Fragments*, Merilin Press, London, 1980.
86. RUSCONI, Gian Enrico: *Kritička teorija društva*, Stvarnost, 1973.
87. RUSCONI, G. E., SCHMIDT, A.: *Frankfurtska škola*, IC Komunist, Beograd, 1974.
88. SERRONI, Adriana: *La questione femminile in Italia (1970-77)*, Editori Riuniti, Roma, 1977.
89. SHARPE, Sue: *Just Like a girl: How Girls Learn to be Women*, Pelican Books, London, 1978.
90. SPAGNOLETTI, Rosalba, (ed.): *I movimenti femministi in Italia*, Savelli, Roma, 1978.
91. SQUARCIALUPI, Vera: *Donne in Europa*, Editori Riuniti, Roma, 1979.
92. STATERA, Gianni, (ed.): *Il privato come politica*, Lerici ed. Cosenza, 1978.
93. SUSMAN, Marvin, (ed.): *Non-traditional Family Forms in 1970's*, National Council on Family Relations, Chicago, 1973.
94. TANNER, Leslie (ed.): *Voices from Women's Liberation*, Mentor Book, 1971.
95. TISO, Aida: *I comunisti e la questione femminile*, Editori Riuniti, Roma, 1976.
96. *The Women's Movement: Achievements and effects*, Editorial Research Reports, USA, 1977.
97. TOGLIATTI, Palmiro: *L'emancipazione femminile*, Editori Riuniti, Roma, 1973.
98. TOMŠIĆ, Vida: *Women in the development of socialist self-managing Yugoslavia*, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1980.
99. VIDAKOVIĆ, dr Zoran: *Marks i savremeni svet*, Partizanska knjiga, Beograd, 1981.
100. *Women: Their Changing Roles*, The New York Times, Arno Press, 1973.
101. ZOLLINGER GIELE, Janet: *Women and the Future: Changing Sex Roles in Modern America*, The Free Press, 1973.
102. *Žena i razvoj*, X međunarodni seminar, Bled, 1977, izdanje SK SSRNJ, 1978. god.

ČLANCI

103. BERKOVIĆ, E., i DINKIĆ, M.: *Ekonomski položaj žene u Jugoslaviji*, „Marksistička misao“, br. 4, 1981.
104. BEECHY, Veronica: *Produzione capitalistica e lavoro salariato femminile*, „Nuova DWF“, 12-13/1979.
105. BIRNBAUM, Norman: *O pojmu političke avangarde u suvremenoj politici: intelektualci i tehnička inteligencija*, „Praxis“, br. 1-2, 1969.
106. BODROGVARI, Ferenc: *Nova levica i revolucija*, „Pregled“, br. 4, 1980.
107. BORTOLOTTI, Franca Pieroni: *Destino e missione delle donne*, „Donne e politica“, br. 62, 1981.
108. BOGDANOVIĆ, Mirjana: *Reimut Reiche, Seksualnost i klasna borba (prikaz)*, „Sociologija“, br. 1975.
109. BRAJŠA, Pavao: *Marks i Engels o čovjeku, seksualnosti, braku i obitelji*, „Ideje“, br.1, 1981.
110. BROECKX, Annie: *Rad – bitan uvjet ravnopravnosti žene*, „Žena“, 4/1979.
111. CECCHINI, Fausta: *Stvarna jednakost muškarca i žene još nigdje nije ostvarena*, „Žena“, 4/1979.
112. CERJAN-LETICA, Gordana: *Naznake o obitelji socijalističke robne proizvodnje*, „Pitanja“, br.7/8, 1978.
113. CERJAN-LETICA, Gordana: *Neki dominantni stavovi suvremenog feminizma o porodici*, „Žena“, 3/1976.
114. CERJAN-LETICA, Gordana: *Američki feministički pokret*, „Žena“, 5/1976.
115. CERJAN-LETICA, Gordana: *Feministička pitanja i marksistički odgovori*, „Naše teme“, br. 1-2, 1980.
116. CHODOROW, Nancy: *Struktura porodice i ličnost žene*, „Argumenti“, 1/1979.
117. *Cronologia donna*, „Donne e politica“, br. 62, 1981.
118. CVJETIČANIN, Veljko: *Suvremeni svijet i socijalistička revolucija*, „Praxis“ br.1-2, 1969.
119. ČAČINOVIĆ-PUHOVSKI, Nadežda: *Odgovor na pitanje: kakva je sudbina ženstvenosti s obzirom na emancipaciju?*, „Žena“, 4/1978.
120. ČAČINOVIĆ-PUHOVSKI, Nadežda: *Ravnopravnost ili oslobođenje (teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma)*, „Žena“, 3/1976.
121. DEMARCHE-RONCO, Danielle: *Borba za emancipaciju žene – dio borbe za istinski humanizam*, „Žena“ 4/1979.
122. DESPOT, Blaženka: *Povijest i priroda žene*, „Dometi“, br. 2, 1980.
123. DESPOT, Blaženka: *Pitanje samoupravljanja i žensko pitanje*, „Marksistička misao“, br. 4, 1981.
124. DRAKULIĆ, Slobodan: *Preduvjeti i prepreke za postavljanje ženskog pitanja u Jugoslaviji*, „Argumenti“, 1/1979.
125. DRAKULIĆ, Slobodan: *Emancipacija žena i revolucija*, „Opredjeljenja“, br. 10-11, 1978.
126. DRAKULIĆ-ILIĆ, Slavenka: *Žena i seksualna revolucija*, „Dometi“, br. 2, 1980.
127. ELLEINSTEIN, Jean., MARCUSE, Herbert: *Suvremeni kapitalizam i mo-*

- gućnosti revolucije*, „Kulturni radnik“, br. 1, 1979.
128. FIUME, Giovanna: *S. Rowbotham e il leninismo*, „Nuova DWF“, 14/1980.
129. FREEMAN, Jo: *Political Organization in the Feminist Movement*, „Acta Sociologica“, vol. 8, No. 2-3, 1975.
130. GARCIA-GUADILLA, Naty: *Mačizam u Latinskoj Americi*, „Argumenti“, 1/1979.
131. GORIČAR, Barbara: *Pokušaj osvjetljenja ekonomskog i društvenog položaja žena u zapadnoevropskim zemljama*, „Žena“, 3/1976.
132. HABERMAS, Jürgen: *Uvjeti za revolucioniranje kasnokapitalističkih društvenih sistema*, „Praxis“, br. 1-2, 1969.
133. HABERMAS, Jürgen: *Intelektualci, ljevica i vlast u Evropi*, „Kulturni radnik“, br. 1, 1979.
134. HOMES, Ulrich: *Izazov razumu (Herbert Markuze i nova levica)*, „Treći program“, zima 1970.
135. HORKHAJMER, Maks: *Tradicionalna i kritička teorija*, „Treći program“, proleće 1972.
136. HUMPHRIES, Jane: *Classe operaia, Lotta di classe e persistenza della famiglia*, „Nuova DWF“, 12-13/1979.
137. HYVÖNEN, Anna Liisa: *Feministkinje umjesto klasnoj borbi – prednost daju borbi spolova*, „Žena“, 4/1979.
138. IRRIGARAY, Luce: *Noli me tangere ili o vrijednosti roba*, „Dometi“, br. 2, 1980.
139. IVEKOVIĆ, Rada: *Talijanski komunisti i ženski pokret*, „Dometi“, br. 2, 1980.
140. IVEKOVIĆ, Rada: *Ženska kreativnost i kreiranje žene*, „Argumenti“, 1/1979.
141. IVEKOVIĆ, Rada: *Nevidljivi patrijarhat*, „Polja“, br. 248, 1979.
142. IVEKOVIĆ, Rada: *Žena govori*, „Književna reč“, br. 129, 1979.
143. *Iz programa i statuta komunističkih i radničkih partija i oslobodilačkih pokreta* (Radnički pokreti na Zapadu i pitanje društvenog položaja žene), „Žena“, 4/1979.
144. JOGAN, Maca: *O nekim teorijskim i metodološkim pitanjima proučavanja položaja žene*, „Žena“ br.4-5,1980.
145. KALANJ, Rade: *Sporni marksizam Louisa Althussera*, „Naše teme“, br. 9, 1971.
146. KATUNARIĆ, Vjeran: *Pokreti poslije emancipacije*, „Dometi“, br. 2, 1980.
147. KATUNARIĆ, Vjeran: *Marksizam i feministička inteligencija*, „Argumenti“ 1/1979.
148. KONTOPOULOS, Kyriakos: *Oslobodenje žena kao socijalni pokret*, „Dometi“, br. 2, 1980.
149. LETICA, Slaven: *Skica za komunistički manifest protiv feminizma*, „Pitanja“, br. 1-2,1980.
150. LER-SOFRONIĆ, Nada: *Odiseja ljudskog identiteta žene*, „Pitanja“, br. 7/8, 1978.
151. LER-SOFRONIĆ, Nada: *Dijalektika odnosa spolova i klasna svijest*, „Dometi“, br. 2, 1980.

152. LER-SOFRONIĆ, Nada: *Pokreti za oslobođenje žene – putevi i stranputice*, „Argumenti“, 1/1979.
153. LER-SOFRONIĆ, Nada: *Žena – mit i stvarnost*, „Žena“, 4/1978.
154. LER-SOFRONIĆ, Nada: *Subordinacija žene – sadašnjost i prošlost*, „Marksistička misao“ br. 4, 1981.
155. LER-SOFRONIĆ, Nada: *Marksizam i feminizam*, „Opredjeljenja“, br. 1, 1980.
156. LER-SOFRONIĆ, Nada: *Autonomni identitet žene u perspektivi opšte-ljudskog oslobođenja*, „Opredjeljenja“, br. 10-11, 1978.
157. LEWIS, Jill: *Kritika monogamije*, „Argumenti“, 1/1979.
158. MARKOVIĆ, Mihailo: *Oblici i ciljevi savremene emancipacije*, „Sociološki pregled“, br. 2, 1979.
159. MALOS, Ellen: *Lavoro domestico e politica del movimento di liberazione delle donne*, „Nuova DWF“, 12-13/1979.
160. MARKUZE, Herbert: *Preispitivanje pojma revolucije*, „Ideje“, 1-2/1972.
161. MARKUZE, Herbert: *Novi izvori kao prilog utemeljivanja historijskog materijalizma*, „Naše teme“, br.11,1968.
162. MARKUZE, Herbert: *Protosocijalizam i kasni kapitalizam*, „Ideje“, br.5, 1979.
163. MARKUZE, Herbert: *Poraz nove levice*, „Marksizam u svetu“, br. 1-2, 1977.
164. MEŽNARIĆ, Silva: *Emancipacija kroz i pomoću rada i suvremeni feminizam; poimanje i uloga rada kao emancipatorske vrednote*, „Žena“, 3/1976.
165. MILIĆ, Anđelka: *Društvena jednakost polova: savremena teorijska ispitivanja*, „Marksistička misao“ br. 4,1981.
166. MILIĆ, Anđelka: *Zapošljavanje žena i njihova emancipacija*, „Pitanja“, br. 7/8, 1978.
167. MILANOVIĆ, Đurđa: *Ženska štampa – industrija sreće*, „Pitanja“, br. 7/8, 1978.
168. MILANOVIĆ, Đurđa., i SKLEVICKY, Lidia: *Sadašnji trenutak zapadnoevropskog feminizma – novi institucionalizirani oblici za oslobođenje žene*, „Argumenti“, 1/1979.
169. MILANOVIĆ, Đurđa: *Ženska štampa kao fenomen masovne kulture*, „Opredjeljenja“, br. 10-11, 1978.
170. MILKMAN, Ruth: *Lavoro femminile e crisi economica: la Grande Depressione degli anni Trenta*, „Nuova DWF“, 12-13/1979.
171. MILOSAVLJEVIĆ, Dana: *Organizovane socijalističke snage i oslobađanje žene*, „Marksistička misao“, br.4, 1980.
172. MITCHELL, Juliet: *Položaj žene (prevod odlomka iz "Woman's Estate", Penguin Books, 1977)*, „Naše teme“, br. 1-2, 1980.
173. MORAVSKI, Stefan: *Neofeminizam u umetnosti*, „Ideje“, br. 1, 1981.
174. Okrugli stol časopisa *Žena* i Centra CK SKH za idejno-teorijski rad na temu *Društveni položaj i uloga žene u razvoju socijalističkog samoupravljanja*, održan juna 1980 – prilozi objavljeni u časopisu „Žena“, 4-5/1980.
175. OKLOBDŽIJA, Mirjana: *Muški šovinizam i ženski pokret*, „Argumenti“, 1/1979.

176. PAPIĆ, Žarana: *Odnos polova – zanemarena protivrečnost*, „Pitanja“, br. 7/8, 1978.
177. PAPIĆ, Žarana: *Socijalizam i tradicionalno stanovište o odnosu polova*, „Marksistička misao“, br.4, 1981.
178. PAVLIĆ, Breda: *Ciljevi i metodi savremenog feminizma*, „Žena“, br. 3/1976.
179. PERELLI, Lucia: *Il lavoro ieri e oggi*, „Donne e politica“, br. 62, 1981.
180. POLIĆ, Milan: *Ženstvenost, bitno pitanje budućnosti*, „Žena“, br. 4/1978.
181. PRIBIĆEVIĆ, Branko: *Nova levica – pojava, društvene osnove i idejnopolitičke koncepcije*, „Pregled“, br 4,1980.
182. PROKOP, Ulrike: *Production and the Context of Women's Daily Life*, „New German Critique“, br. 13, 1978.
183. PUSIĆ, Vesna: *Žensko pitanje: između cilja i strategije*, „Argumenti“, br. 1/1979.
184. PUSIĆ, Vesna: *O nekim aspektima uloge feminizma u savremenom društvu*, „Žena“, 3/1976.
185. RALIĆ, Prvoslav: *Komunistički pokret i 'žensko pitanje'*, „Marksistička misao“, br. 4, 1981.
186. ROIĆ, Sanja: *Položaj žene u Evropskoj zajednici*, „Žena“, 4/1979.
187. ROSSILLI, Maria Grazia: *Movimento femminista e marxisti-leninisti in Italia*, „Nuova DWF“, 14/1980.
188. ROWBOTHAM, Sheila: *Il movimento delle donne e la costruzione del socialismo*, „Nuova DWF“, 14/1980.
189. ROWBOTHAM, Sheila: *Dijalektičke smetnje* (odlomak preveden iz „Women, Resistance and Revolution“, Penguin Books, 1975), „Naše teme“, br. 1-2, 1980.
190. SEFARGIĆ, Dušica: *Pokreti za oslobođenje žena – zapostavljeni problem radničkog pokreta*, „Pregled“, br. 2-3, 1973.
191. SIEGLINDE, Tömmel: *Muški kapitalizam i 'ženski' socijalizam*, „Marksizam u svetu“, br. 6, 1976.
192. SKLEVICKY, Lydia: *Od borbe za prava do prave borbe*, „Žena“, 3/1976.
193. SLAMNIG, Svevlad: *Emancipacija i sudbina ženstvenosti u suvremenom svijetu*, „Žena“, 4/1978.
194. SOHN, Susanne: *Ženska radna snaga izložena mnogostrukoj diskriminaciji*, „Žena“, 4/1979.
195. STOJANOVIĆ, Svetozar: *Mogućnosti socijalističke revolucije danas*, „Praxis“, br. 1-2, 1969.
196. *Studije o ženi i ženski pokret*, tematski broj časopisa „Marksizam u svetu“, br. 8-9/1981.
197. ŠTRAJN, Darko: *Prilog pitanju transformacije teorijskih i praktičnih aspekata ideološke konfrontacije marksizma i anarhizma s obzirom na kontekst nove levice*, „Pregled“, br. 4. 1980.
198. ŠMIT, Alfred: *Egzistencijalna ontologija i istorijski materijalizam Herberta Markuzea*, „Treći program“, zima 1970.
199. TADIĆ, Ljubomir: *Socijalistička revolucija i politička vlast*, „Praxis“, br. 1-2, 1969.
200. TADIĆ, Ljubomir: *Misao oslobođenja u svetu nesreće (u spomen filozofu H. Markuzeu)*, „Gledišta“, br. 7-8, 1981.

-
201. TEDESCO, Giglia: *Famiglia e societa*, "Donne e politica", br. 62, 1981.
 202. TISO, Aida: *Sve je čvršći odnos komunističke partije i ženskog pokreta*, „Žena“, 4/1979.
 203. TISO, Aida: *Opressione di classe opressione di sesse*, "Donne e politica", br. 62, 1981.
 204. TOMŠIČ, Vida: *Položaj žene u suvremenom svijetu*, „Žena“, 3/1976.
 205. TOMŠIČ, Vida: *O globalnom svjetskom značaju borbe za ravnopravnost žena*, izlaganje na Okruglom stolu: „Socijalizam i zemlje u razvoju“ u Cavtatu 1978. (navedeno prema: „Opredjeljenja“, br. 10-11, 1978).
 206. TURNATURI, Gabriella: *La donna fra il pubblico e il privato: la nascita della casalinga e della consumatrice*, "Nuova DWF", 12-13/1979.
 207. UNGER, Irwin: *Kraj pokreta nove levice u SAD 1969–1972*.
 208. VEDDER-SHULTS, Nancy: *Hearts Starve as Well as Bodies: Ulrike Prokop's "Production and the Context of Women's Daily Life"*, "New German Critique", br. 13, 1978.
 209. VRANICKI, Predrag: *„Marksizam o društvenom položaju žene“*, „Žena“, 3/1976.

Slobodanka Nedović
SAVREMENI FEMINIZAM
Položaj i uloga žene u porodici i društvu
Prvo izdanje

Izdavači

Centar za unapređivanje pravnih studija
Beograd, Danijelova 32

Centar za slobodne izbore i demokratiju
Beograd, Lomina 9

Za izdavače

prof. dr Vladimir V. Vodinelić
prof. dr Zoran Lučić

Urednik

prof. dr Jovica Trkulja

Lektura

Menja Hodžić

Prelom i dizajn

TOTAL DESIGN

Tiraž

500 primeraka

Štampa

Dosije
Beograd, Bulevar kralja Aleksandra 67